

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Διπλωματική εργασία με τίτλο:

«Μαξ Στίρνερ και αναρχισμός»

Όνοματεπώνυμο: Σταυρούλα Σακαρίκου

Αριθμός μητρώου: 1123m047

Ακαδημαϊκό έτος : 2024-2025

Επιβλέπων καθηγητής: Αριστείδης Μπαλτάς

Δεύτερο μέλος επιτροπής: Γεώργιος Φαράκλας

Περιεχόμενα

Εισαγωγή

1 Φιλοσοφικό πλαίσιο της Στιρνερικής σκέψης

1.1 Η φιλοσοφική προσωπικότητα του Μαξ Στίρνερ

1.2 Η σχέση του Στίρνερ με τον Εγελιανισμό

1.3 Έμμονες Ιδέες

1.4 Το Κράτος, ο Νόμος, η Ιερότητα

1.5 Η έννοια της Κυριότητας

1.6 Διαστάσεις της Κυριότητας: Ιδιοκτησία, Δύναμη, Απόλαυση

1.7 Μορφές σχέσης στον Στίρνερ: αγάπη, ένωση, εξέγερση

2. Στίρνερ και κλασικός αναρχισμός

2.1 Το αίσθημα της κοινωνικότητας

2.2 Ανθρώπινη φύση

2.3 Αναρχική πίστη

2.4 Επανάσταση και Εξέγερση

2.5 Το ζήτημα της Ιδιοκτησίας

2.6 Αντικρατισμός και Θρησκεία

2.7 Εργασία

2.8 Οι αναρχικοί για τον Στίρνερ

3. Στίρνερ και αναρχικός ατομικισμός

3.1 John Henry Mackay

3.2 Benjamin R. Tucker

3.3 James L. Walker

3.4 Dora Marsden

3.5 Emma Goldman και Gustav Landauer

3.6 Renzo Novatore και Émile Armand

3.7 Feral Faun (Wolfi Landstreicher)

4. Υποδοχή του Στίρνερ στον αναρχισμό

5. Συμπερασματική ανάλυση

Επίλογος

Βιβλιογραφικές αναφορές

Εισαγωγή

Ο Μαξ Στίρνερ γεννήθηκε το 1806 στο Μπαϋρόυτ της Βαυαρίας. Το αληθινό του όνομα είναι Γιόχαν Κάσπαρ Σμιντ και το «Στίρνερ» είναι ψευδώνυμο που του έδωσαν οι συμμαθητές του λόγω του μεγάλου μετώπου του (stirn=μέτωπο). Το 1826 βρέθηκε στο Βερολίνο και παρακολούθησε μαθήματα φιλολογίας, θεολογίας και φιλοσοφίας, όπου υπήρξε και μαθητής του Χέγκελ. Αφού φοίτησε σε διάφορα πανεπιστήμια, επέστρεψε στο Βερολίνο αλλά δεν κατάφερε να πάρει διδακτική επάρκεια για εργασία σε κρατικά ιδρύματα κι έτσι κατέληξε να εργάζεται ως καθηγητής σε ένα ιδιωτικό σχολείο θηλέων έως το 1844. Είχε αφιερώσει και κάποια χρόνια στη στήριξη της μητέρας του, η οποία έπασχε από βαριά νοητική νόσο. Σημαντική πληροφορία για εκείνον είναι η συμμετοχή του σε μια ομάδα εγγελιανών της αριστεράς που ονομάζονταν *Die Freien* (Ελεύθεροι). Εκεί γνώρισε και τη σύντροφο του Μαρία Ντένχαρντ. Στον κύκλο αυτό συμμετείχαν προσωπικότητες όπως ο Άρνολντ Ρούγκε, ο Μπρούνο Μπάουερ και ο Έντγκαρ Μπάουερ, ο Λούντβιχ Μπυλ κ.α. Ο Στίρνερ ήρθε σε επαφή και με άλλες σημαντικές προσωπικότητες όπως ο Ένγκελς, ο Φόιερμπαχ και ο Μόζες Χες (με τους τελευταίους ήρθε σε θεωρητική σύγκρουση). Η ζωή που έκανε ο Στίρνερ ήταν άστατη και γι' αυτό ήρθε σε σύγκρουση με τη σύζυγό του. Τον δυσκόλευε, επίσης, η διαχείριση των οικονομικών του. Ο θάνατος του ήρθε στα 49 του χρόνια το 1856 ίσως από κάποιο θανατηφόρο τσίμπημα εντόμου (Στίρνερ, 2005: 23-24).

Ως προς τη συγγραφική του δραστηριότητα αρχικά δημοσίευσε κάποια άρθρα στην *Εφημερίδα του Ρήνου* του Μαρξ και στο *Μηνιαία Επιθεώρηση* του Λούντβιχ Μπυλ. Η πιο σημαντική του στιγμή ήταν η έκδοση του έργου του *Der Einzige und sein Eigentum* (*Ο Μοναδικός και η ιδιοκτησία του*) το 1844. Το έργο του αυτό δεν βρήκε επιτυχία τα χρόνια εκείνα και η μετέπειτα πορεία του αφορούσε τη δημοσίευση κάποιων μεταφράσεων και συμπλημάτων. Το έργο του ήταν από τα ριζοσπαστικότερα που είχαν γραφεί και προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στη σκέψη της εποχής. Κι αυτό γιατί ο Στίρνερ ασκεί σφοδρή κριτική ακόμα και σε αυτούς που αυτοχαρακτηρίζονται ριζοσπάστες επειδή δεν έχουν συνείδηση για τις νέες μορφές αλλοτρίωσης που πρόκειται να φέρουν. Εναντιώνεται, επίσης, στη δουλειά που επιτάσσουν οι νόμοι, το κράτος, η επιβεβλημένη ηθική, οι ιδεολογίες, το πολιτικό σύστημα κ.λ.π. Αμφισβητεί, ακόμα, το φιλοσοφικό σύστημα του Χέγκελ, του Φόιερμπαχ, του Προυντόν, του Μαρξ (McQuinn, 2010). Σε γενικές γραμμές, το έργο του ιστορικά άσκησε επιρροή «σε μορφές όπως ο Καρλ Μαρξ, ο Φρίντριχ Νίτσε, η Έμμα Γκόλντμαν, καθώς σε

πολυάριθμους αναρχικούς, φεμινίστριες, σουρεαλιστές, παρανομιστές, υπαρξιστές, φασίστες, φιλελεύθερους, ντανταϊστές, καταστασιακούς, εξεγερσιακούς και μηδενιστές των τελευταίων δύο αιώνων» (Blumenfeld, 2018: 1).

Μία από τις πλέον ιδιότυπες κατηγοριοποιήσεις αφορά τη σύνδεση του Στίρνερ με τον αναρχισμό: στην ιστορία έχει καθιερωθεί κυρίως ως ατομικιστής αναρχικός, εντασσόμενος σε αυτήν την παράδοση. Ωστόσο, η απήχησή του, εντός ή εκτός του αναρχικού πεδίου, υπήρξε διαχρονικά εξαιρετικά αμφιλεγόμενη. Ο εγωισμός του Στίρνερ, σε συνδυασμό με την απόλυτη άρνησή του απέναντι σε κάθε μορφή εξάρτησης ή υποταγής, αποτέλεσαν σταθερή πρόκληση και πηγή αμηχανίας για αναρχικούς με ηθικολογικές, ιδεολογικές ή πολιτικές στοχεύσεις. Ούτε οι κλασικοί αναρχικοί στοχαστές ανέπτυξαν κάποιον ουσιαστικό διάλογο με τον Στίρνερ και το έργο του. Αντιθέτως το όνομά του κουβαλούσε μια αρνητική χροιά.

Η παρούσα εργασία αποσκοπεί στη διερεύνηση της σχέσης του Μαξ Στίρνερ με τον αναρχισμό. Αρχικά, θα παρουσιαστούν σημαντικές πτυχές του φιλοσοφικού συστήματος του Στίρνερ, με έμφαση στις βασικές του έννοιες. Στη συνέχεια, θα ακολουθήσει μια συγκριτική ανάλυση του έργου του με τον κλασικό αναρχισμό, κυρίως σε αντιπαραβολή με στοχαστές όπως ο Μιχαήλ Μπακούνιν, ο Πιότρ Κροπότκιν και ο Πιερ-Ζοζέφ Προυντόν. Έπειτα, θα εξεταστεί η συμβολή του στο ρεύμα του ατομικιστικού αναρχισμού, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο οι ιδέες του έγιναν δημιουργικά δεκτές από ορισμένους σημαντικούς εκπροσώπους του. Στη συνέχεια, θα παρουσιαστούν τοποθετήσεις διαφόρων στοχαστών και μελετητών σχετικά με τη σχέση μεταξύ Στίρνερ και του αναρχισμού, αλλά και ευρύτερες ερμηνείες που έχουν δοθεί στο έργο του. Τέλος, θα επιχειρηθεί μια συνθετική αποτίμηση, προκειμένου να εξαχθούν συμπεράσματα για τον χαρακτήρα της φιλοσοφίας του Στίρνερ και τον ενδεχόμενο τρόπο με τον οποίο αυτή θα μπορούσε να εμπλουτίσει τον αναρχισμό ως ιδεολογικό ρεύμα.

Κεφάλαιο 1^ο: Φιλοσοφικό πλαίσιο της Στιρνερικής σκέψης

1.1 Η φιλοσοφική προσωπικότητα του Μαξ Στίρνερ

Ο Μαξ Στίρνερ αποτελεί μία από τις πλέον ριζοσπαστικές και αντισυμβατικές μορφές της νεωτερικής πολιτικής και φιλοσοφικής σκέψης. Αν και το έργο του έτυχε

περιορισμένης αναγνώρισης κατά τη διάρκεια της ζωής του, εντούτοις η επίδρασή του υπήρξε έντονη και συχνά υπόγεια. Παρά την ποικιλία και την ετερογένεια των φιλοσοφικών παραδόσεων και σχολών σκέψης που επηρεάστηκαν από το έργο του, καθοριστικής σημασίας, όπως προειπώθηκε, υπήρξε η απήχισή του στο αναρχικό κίνημα.

Το κεντρικό του έργο, *Ο Μοναδικός και η Ιδιοκτησία του* (1844), συνιστά μια ριζική απόρριψη κάθε αρχής – είτε αυτή είναι το Κράτος, ο Θεός, ο Άνθρωπος, είτε ακόμη και η ίδια η Ιδέα – στο όνομα της απόλυτης *μοναδικότητας* του ατόμου. Ο Στίρνερ στρέφεται κατά κάθε μορφής ετερονομίας και εισάγει έναν έντονα αντιθεσμικό λόγο, στον οποίο κυριαρχεί η έννοια του *Εγώ (Ich)* ως μοναδικού, μη αναγώγιμου πυρήνα ύπαρξης. Το έργο του συνιστά μια ολοκληρωτική αμφισβήτηση όχι μόνο της κρατικής και θεσμικής εξουσίας, αλλά και της ίδιας της ηθικής και του δικαίου. Παρότι η φιλοσοφική του επιρροή υπήρξε περισσότερο σταδιακή και έμμεση, η συμβολή του στην αποδόμηση των καθολικών αξιών και στην ανάδειξη του ατομικού ως πεδίου χειραφέτησης παραμένει διαρκώς επίκαιρη.

Η σκέψη του Στίρνερ αναπτύσσεται στον απόηχο του γερμανικού ιδεαλισμού και της αριστερής εγελιανής παράδοσης, με την οποία ωστόσο συγκρούεται εκ θεμελίων. Παρότι επηρεάστηκε από τον Χέγκελ, η συμβολή του έγκειται στην αποδόμηση της εγελιανής «μεταφυσικής», διαγράφοντας μια ριζικά ατομοκεντρική κατεύθυνση στη φιλοσοφία. Εξίσου σημαντική είναι η έμμεση σύνδεσή του με μεταγενέστερους υπαρξιστές στοχαστές, όπως ο Νίτσε, ο οποίος αν και δεν αναφέρεται ρητά στον Στίρνερ, φαίνεται να συμμερίζεται τον αντι-ηθικιστικό του τόνο και την κριτική στον ανθρωπισμό. Επιπλέον, η σκέψη του έχει συσχετιστεί με ρεύματα του μετα-αναρχισμού, του μεταδομισμού και της ψυχαναλυτικής θεωρίας, ιδίως λόγω των κοινών θεμάτων της προβληματικής της υποκειμενικότητας και της εξουσίας. Ακόμα, η έμφαση στο άτομο και την ελευθερία του επηρέασε λογοτέχνες όπως προσωπικότητες των *Καταστασιακών* που ενδιαφέρθηκαν για μια θεμελιακή και υπαρξιακή χειραφέτηση του ατόμου. Άλλοτε, έχει επισημανθεί ότι στη σκέψη του ανιχνεύονται σπέρματα φασισμού.

Στην ιστορία των ιδεών, ο Στίρνερ έχει αναφερθεί ως ακραίος ατομικιστής, στοχαστής του αρνητικού και πρόδρομος μορφών αναρχίας που ξεπερνούν τη συλλογιστική των κλασικών αναρχικών. Επίσης, αρκετοί στοχαστές και σχολιαστές

έχουν χαρακτηρίσει τον Στίρνερ «μηδενιστή», κυρίως λόγω της ριζικής του απόρριψης κάθε καθολικής αξίας, ηθικού ή πολιτικού συστήματος, λόγω της αποδομητικής, δηλαδή, στάσης του απέναντι σε έννοιες όπως «Ανθρωπότητα», «Κράτος», «Θεός» ή «Ηθική». Ωστόσο, αυτός ο χαρακτηρισμός δεν είναι απόλυτα ακριβής, και επιδέχεται σημαντική ερμηνευτική προσοχή. Παρότι ο Στίρνερ όντως αποδομεί κάθε υπερβατικό ή συλλογικό νόημα, δεν προτείνει την απουσία νοήματος αλλά μάλλον μια μετατόπιση του νοήματος στο *Εγώ* — στο μοναδικό υποκείμενο.

Για την πρόσληψη του Στίρνερ στη σκέψη γενικότερα ο Αρβόν σημειώνει: «Η πρόσβαση στο *Ο Μοναδικός και η Ιδιοκτησία του* είναι φραγμένη συγχρόνως από μία “συνετή” υποτίμησή του, που μεταφράζει την αποδοκιμασία της επίσημης φιλοσοφίας απέναντι σ’ έναν “αμφισβητία” του 19^{ου} αιώνα και από μία εκλαϊκευση, κατά κανόνα κακόγουστη, στην οποία προέβησαν απλοϊκοί οπαδοί του Stirner που το μυαλό τους ζαλίστηκε υπερβολικά απ’ αυτό το πιεστό» (Αρβόν, 2017: 11). Έτσι, φαίνεται πως η πρόσληψη του Στίρνερ υπήρξε ταυτόχρονα υποτιμημένη από την επίσημη φιλοσοφία και υπερβολικά απλοποιημένη από οπαδούς του, με αποτέλεσμα η πραγματική αξία των έργων του να παραμένει δυσπρόσιτη και συχνά παρανοημένη.

Ο Στίρνερ ξεκινά τον *Μοναδικό* με μια σύντομη εισαγωγή, η οποία τιτλοφορείται με τον πρώτο στίχο από το ποίημα του Γκαίτε *Vanitas! Vanitatum Vanitas!*: «*Ich hab’ mein’ Sach’ auf Nichts gestellt*», που μεταφράζεται ως «*Τοποθέτησα την υπόθεσή μου στο τίποτα*» ή πιο ελεύθερα «*Όλα τα πράγματα είναι τίποτα για μένα*». Εξαρχής, λοιπόν, ο Στίρνερ καταρρίπτει τα πάντα ως μηδαμινά και θέτει ως αφετηρία της ύπαρξής του *Εγώ*.

Είναι ενδιαφέρον το πώς θα μπορούσαμε να φανταστούμε τον Στίρνερ ως καθημερινό άνθρωπο. Υπάρχει ένα σκίτσο-γελοιογραφία του Φρίντριχ Ένγκελς που παρουσιάζει μια βραδινή διαμάχη ανάμεσα σε σημαντικούς εγγεγραμμένους. Ο Στίρνερ κάθεται μόνος, σε απόσταση, παρατηρεί και καπνίζει τσιγάρο. Ο Ένγκελς είχε γράψει και το εξής ποίημα για τον Στίρνερ:

«Κοίτα τον Στίρνερ, κοίτα τον, τον ειρηνικό εχθρό
κάθε περιορισμού. Προς το παρόν πίνει ακόμη μύρα,
σύντομα θα πίνει αίμα σαν να ήταν νερό.

Όταν οι άλλοι κραυγάζουν αγριεμένοι “κάτω οι βασιλιάδες”

ο Στίρνερ συμπληρώνει αμέσως: “κάτω και οι νόμοι”.

Ο Στίρνερ, γεμάτος αξιοπρέπεια, διακηρύσσει:

Υποτάσσετε τη θέλησή σας και τολμάτε να λέγεστε ελεύθεροι.

Συνηθίζετε στη σκλαβιά.

Κάτω ο δογματισμός, κάτω ο νόμος».

Το ποίημα αποπνέει ίσως έναν θαυμασμό για ένα πνεύμα εξαιρετικά μαχητικό και ριζοσπαστικό, επίθετα που δικαίως συνοδεύουν τον Στίρνερ και τις ιδέες του. Απ' την άλλη, όταν ο John Henry Mackay - βιογράφος του Στίρνερ και σημαντική φιγούρα ανάδειξης του ενδιαφέροντος γύρω από τη φιλοσοφία του - επιχείρησε να πάρει συνέντευξη το 1896 από την παρελθοντική σύντροφό του Στίρνερ, την Μαρία Ντένχαρντ εκείνη απάντησε ότι δεν επιθυμούσε να αναμοχλεύσει το παρελθόν της, αλλά πρόσθεσε ότι ο σύζυγός της «δεν την αγάπησε και δεν την εκτίμησε ποτέ κι ότι ήταν υπερβολικά εγωιστής ώστε να έχει έστω και έναν φίλο» (Στίρνερ, 2005: 24).

1.2 Η σχέση του Στίρνερ με τον Εγελιανισμό

Η σχέση του Στίρνερ με την εγελιανή παράδοση είναι ένα σημαντικό θέμα διερεύνησης για την κατανόηση της σκέψης του και πάνω σε αυτό υπάρχουν διαφορετικές τοποθετήσεις από μελετητές. Ο Στίρνερ θα μπορούσε κατά μια έννοια να θεωρηθεί τόσο συνεχιστής της εγελιανής παράδοσης ή τελευταίος εκπρόσωπός της αλλά ταυτόχρονα και ένας από τους πιο ένθερμους αρνητές της.

Τα σημεία σύνδεσης είναι ξεκάθαρα. Ο Στίρνερ φοίτησε και διαμορφώθηκε μέσα σε ένα ακαδημαϊκό περιβάλλον όπου κυριαρχούσε ο Εγελιανισμός. Μάλιστα, παρακολούθησε διαλέξεις του ίδιου του Χέγκελ ως φοιτητής δείχνοντας ενδιαφέρον για κάποιες από τις ιδέες του και ήταν μέλος, όπως είδαμε, της ομάδας των *Ελευθέρων* (*Die Freien*) στο Βερολίνο. Ως προς την ομοιότητα με τον ίδιο τον Χέγκελ, έχει επισημανθεί ότι συγκλίνουν ως προς το λεξιλόγιο και την θεματολογία. Ως προς τη θεματολογία γιατί Χέγκελ και Στίρνερ επιχειρούν να αναδείξουν την απόλυτη κυριαρχία του *Εγώ* μέσα σε ένα πλαίσιο που εξετάζει την έννοια της αλλοτρίωσης και τα ερωτήματα που ανακύπτουν από την εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων μέσα στον ιστορικό χρόνο (Swart, 1962: 77-90 σε Λάγιο, 2010: 79). Επιπλέον, έχει υποστηριχθεί ότι ακόμη και στη δομή του έργου του, ο Στίρνερ ακολουθεί τη διαλεκτική μέθοδο του Χέγκελ παρουσιάζοντας τα τρία στάδια που εφαρμόζονται στην ανθρώπινη ιδιότητα: τον ρεαλισμό, τον ιδεαλισμό και τον εγωισμό (Αρβόν, 2017: 19-20).

Όμως, άλλοι μελετητές συμφωνούν ότι ο Στίρνερ δεν ακολουθεί πιστά τον Χέγκελ, παρότι επηρεάζεται από αυτόν στο επίπεδο της γλώσσας, της θεματολογίας, της μεθοδολογίας ή της δομής. Η σχέση τους είναι πιο σύνθετη και συχνά αντιθετική. Ο Stepelevisch, για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι ο Στίρνερ «δεν κάνει καμία ουσιαστική χρήση των εννοιολογικών εργαλείων της εγελιανής φιλοσοφίας στο έργο του, δεν συναντά κανείς αναφορές στη διαλεκτική μέθοδο, ούτε εμφανίζεται η γνωστή εγελιανή τριάδα και η χαρακτηριστική φιλοσοφική ορολογία του Χέγκελ» (Koch, 1997: 3). Αντίθετα, το *Ο Μοναδικός και η Ιδιοκτησία του* θεωρείται επίθεση στο εγελιανό σύστημα. Παρ' όλα αυτά, συνεχίζει να ερμηνεύει τον Στίρνερ μέσα από εγελιανούς όρους, χαρακτηρίζοντάς τον «τελευταίο Εγελιανό», ακριβώς επειδή, μέσα από την πλήρη άρνηση και απόρριψη της εγελιανής σκέψης, «ολοκληρώνει τη διαλεκτική της πορεία» (ό.π). Ειδικότερα, όσον αφορά τη δομή, επισημαίνει ότι η διμερής διάκριση του *Μοναδικού* σε δύο κεφάλαια («*Ο Άνθρωπος*» και το «*Εγώ*») δε συνάδει με την διαλεκτική τριάδα (Stepelevisch, 1985: 606 σε Λάγιο, 2010: 79).

Βέβαια, η βασικότερη αντίθεση με Εγελιανισμό είναι το ίδιο το φιλοσοφικό σύστημα του Στίρνερ που καταρρίπτει την παράδοση από την οποία αναδύθηκε. Ακόμα και από τα πρώτα του κείμενα, ο Στίρνερ προσεγγίζει κριτικά τον Εγελιανισμό, αναλύοντας τις βασικές του αρχές και απορρίπτοντάς τις παρουσιάζοντας ταυτόχρονα τις πρώιμες θέσεις του για ζητήματα όπως η θρησκεία, η εκπαίδευση, καθώς και οι κοινωνικοπολιτικοί θεσμοί. Αντίθετα προς τον Χέγκελ, ο οποίος αντιλαμβάνεται την ανάδυση του *Πνεύματος* ως συνώνυμη της φιλοσοφικής προόδου, ο Στίρνερ ερμηνεύει αυτήν την κίνηση ως διαδικασία αποξένωσης του Εγώ. Το πνεύμα, στη δική του σκέψη, δεν είναι εσωτερική διάσταση της υποκειμενικότητας, αλλά μια εξωτερική, υπερβατική κατασκευή – ένας μεταφυσικός τόπος που ενσαρκώνει μια νέα μορφή κυριαρχίας. Στο ίδιο πλαίσιο ασκείται και η κριτική του Στίρνερ στον Φόιερμπαχ, σύμφωνα με την οποία παρότι ο Φόιερμπαχ απορρίπτει τον θεό του Χριστιανισμού, συνεχίζει να θεοποιεί την «ουσία του ανθρώπου» ως μια νέα αφηρημένη, καθολική Ιδέα. «Υποβιβάζοντας το *σκέπτεσθαι* σε σχέση με το *Είναι*, ο Φόιερμπαχ το μετασχηματίζει σε καινούργια οντότητα» (Αρβόν, 2017: 104). Ο Στίρνερ αντί για τέτοιες καθολικές έννοιες, προβάλλει το *Μοναδικό*, ενσώματο και αυθύπαρκτο *Εγώ* ως αφετηρία κάθε νοήματος και αξίας και έτσι απομακρύνεται πολύ από την φιλοσοφική στάση της παράδοσης από την οποία αναδύθηκε.

Μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση κάνει ο Koch βασιζόμενος στη θεμελιώδη αυτή αντίθεση. Υποστηρίζει ότι η ένταξη της σκέψης του Μαξ Στίρνερ εντός του φιλοσοφικού πλαισίου της εγγεληνής οντολογίας οδηγεί σε παραπλανητικά συμπεράσματα, καθώς η κριτική του Στίρνερ, που μπορεί να αναχθεί πίσω στην παράδοση των σοφιστών, δεν βασίζεται στην οντολογική ή μεταφυσική θεμελίωση του ανθρώπου, αλλά αναπτύσσεται κυρίως σε γνωσιολογικό επίπεδο. Το ενδιαφέρον του επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο το κράτος αποκτά νομιμοποίηση μέσω της συγκρότησης ενός δικτύου εξουσιαστικών μηχανισμών που παράγουν «αλήθειες» — μια διαδικασία που παραπέμπει σε σχέσεις ισχύος και γνώσης, παρά σε εγγεληνές έννοιες όπως το *Αντικειμενικό Πνεύμα*. Όπως επισημαίνει και ο Λάγιος παραθέτοντας και τον Ντελέζ πρόκειται για «μία τρόπον τινά “επιστημολογική ρήξη” στους κόλπους του εγγεληνισμού θέτοντας σε αμφισβήτηση βασικές κατηγορίες της νεώτερης σκέψης, της σκέψης του Διαφωτισμού και του Ανθρωπισμού» (Λάγιος, 2010: 11). Ο Koch καταλήγει στο ότι ο Στίρνερ «θα μπορούσε εξίσου εύκολα να θεωρηθεί ο "πρώτος μεταδομιστής"» (Koch, 1997: 4,14), μια ιδέα που αναπτύσσεται αργότερα συστηματικά στο έργο του Saul Newman.

Σε κάθε περίπτωση, η φαινομενική ασάφεια σχετικά με το αν ο Στίρνερ συνεχίζει ή αποκόπτεται από τον Εγγεληνισμό δεν είναι τελικά ανυπέρβλητη. Αντίθετα, μπορεί να διευκρινιστεί εφόσον αναγνωρίσουμε τον διττό χαρακτήρα της έννοιας της *μοναδικότητας*: από τη μια, εντάσσεται στο κλείσιμο μιας εγγεληνής πορείας, ενώ από την άλλη, ανοίγει έναν νέο δρόμο σκέψης, υπερβαίνοντας τα όρια της παράδοσης αυτής και προτείνοντας μια ριζικά διαφορετική προσέγγιση του υποκειμένου και της σκέψης εν γένει.

1.3 Έμμονες Ιδέες

Ο Στίρνερ προσεγγίζει τη δυτική ιδέα της «ιδέας» ή «έννοιας» ως προϊόν μιας ιστορικής διαδρομής, η οποία έχει διαμορφωθεί μέσα στους αιώνες, από τις απαρχές του ελληνικού στοχασμού έως τη σύγχρονη εποχή. Οι πρώτοι στοχαστές, όπως οι σοφιστές, αντιλαμβάνονταν τη νόηση όχι ως αποκαλυπτικό μέσο κάποιας διαχρονικής αλήθειας, αλλά ως εργαλείο προσαρμογής και δράσης, ένα είδος γνωσιακού εξοπλισμού για την επιβίωση. Ο Στίρνερ γράφει: «Με θαρραλέα θρασύτητα λένε οι σοφιστές τα εγκαρδιωτικά λόγια “Μη σαστίζεις!” και διαδίδουν τη διαφωτιστική διδασκαλία “χρησιμοποίησε ενάντια σε κάθε πράγμα τη διάνοιά σου, την ευστροφία

σου, το πνεύμα σου”» εννοώντας μια χρήση του νου ως «όπλου» κι όχι ως «αγιότητας» (Στίρνερ, 2005: 39-40). Αντίθετα, ο σύγχρονος πολιτισμός έχει απομακρυνθεί από αυτό το σχετικιστικό πλαίσιο, επιλέγοντας να εναγκαλιστεί την ασφάλεια μιας απόλυτης και αμετακίνητης αρχής. Ο Στίρνερ, σταδιακά λοιπόν, εισάγει τον όρο «σταθερή ιδέα» ή «έμμονη ιδέα» (*die fixe Idee*) για να περιγράψει έννοιες ή αξιώματα που διεκδικούν αιώνια και καθολική ισχύ. Συχνά για να δηλώσει το ίδιο πράγμα χρησιμοποιεί τον όρο «στοιχείο» ή «φάντασμα» (*der spuk*). Η σταθερή ιδέα λειτουργεί ως η υπερβατική εκείνη αναπαράσταση που καθαγιάζει κάποια υποτιθέμενη ουσία. Η πίστη σε ένα τέτοιο ιδεώδες ξεκινά από την κατασκευή της έννοιας του *Πνεύματος* και συνεχίζει με τον *Άνθρωπο*, έννοιες που παρουσιάζονται ως διαρκείς, άφθαρτες πλευρές της ανθρώπινης ύπαρξης. Η υπεροχή τους προωθεί αφηρημένα πρότυπα που επισκιάζουν τη μοναδικότητα του κάθε ατόμου. Αντί να προάγει την αυθεντικότητα, αυτή η ιδεολογική σύλληψη ωθεί τα υποκείμενα να ζουν ως αντανάκλαση ενός καθολικού μοντέλου, αποκόπτοντάς τα από τη συγκεκριμένη, υλική και μοναδική τους ύπαρξη (Koch, 1997: 7).

Αντιτιθέμενος, όμως, ο Στίρνερ επιμένει ότι η αλήθεια είναι πάντοτε σχετική, εξαρτημένη από τις συνθήκες και τις ανάγκες του εκάστοτε υποκειμένου. Όταν η ανθρώπινη φύση ανάγεται σε μία καθολική, σταθερή ουσία, τότε το άτομο παύει να νοείται ως ιδιαίτερη οντότητα και γίνεται αντικείμενο πειθαναγκασμού, ακόμη και στο όνομα των «Δικαιωμάτων του Ανθρώπου». Τελικά, όλη αυτή η καθυπόταξη του ατομικού στο καθολικό έχει ως συνέπεια την αντίθεση ανάμεσα στο σώμα και στο πνεύμα, και την αναγωγή της εμπειρίας σε μία αφηρημένη, νοητή πραγματικότητα. Το *Εγώ*, σε αυτή τη συνθήκη, χάνει τον πλούτο της «διαφοράς» του. Η πραγματική ατομικότητα δεν μπορεί να ευδοκιμήσει όσο κυριαρχεί ένα πνευματικό πρότυπο που αρνείται την ετερότητα και τη μοναδικότητα της ύπαρξης (Koch, 1997: 14).

Το συμπέρασμα είναι ότι η σταθερή αυτή ιδέα γίνεται «το επέκεινα προς το οποίο ρέουν όλες του οι σκέψεις και τα συναισθήματα χωρίς ποτέ να το φτάνουν» παραμένοντας «αιχμάλωτοι στον κύκλο της πίστης» (Stirner, 1971: 234 σε Ferguson, 2011: 180). Όλα γίνονται *ιερά* και κινδυνεύουμε να υποδουλωθούμε από τα πολλαπλά *φαντάσματα* της ιερότητας. Ο Στίρνερ τονίζει την ανεπιθύμητη παρουσία τους: «Η ανώτερη ουσία, το πνεύμα, που περιφέρεται μέσα σε κάθε τι, είναι, την ίδια στιγμή δεμένο με το τίποτε και μόνον- “εμφανίζεται”- σε αυτό. Φαντάσματα σε κάθε γωνιά!» (Στίρνερ, 2005: 64).

Στη συνέχεια, διερευνώνται οι τρόποι με τους οποίους τα εν λόγω φαντάσματα αποκρυσταλλώνονται σε ιδεατές αναπαραστάσεις ή σε θεσμικές μορφές.

1.4 Το Κράτος, ο Νόμος, η Ιερότητα

«Ιερό Είναι πάνω απ' όλα το “άγιο πνεύμα”, ιερή η αλήθεια, ιερό το δίκαιο, ο νόμος, μια καλή υπόθεση, η μεγαλειότητα, ο γάμος, το κοινό καλό, η τάξη, η πατρίδα κ.ο.κ» (Στίρνερ, 2005: 64). Οι έμμονες ιδέες που προαναφέρθηκαν διοχετεύονται σε ολόκληρο το κοινωνικό, πολιτικό, θεσμικό, υπαρξιακό ζήτημα. Το κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσει να φωτίσει ορισμένες από τις πτυχές αυτού του θέματος.

Αρχικά, ο Στίρνερ επιτίθεται στο κράτος. Θεωρεί ότι το κράτος είναι ένας μηχανισμός που απαιτεί από τα άτομα να υποτάξουν βασικές πτυχές της ύπαρξής τους – την εργασία, το σώμα και την ελευθερία τους – προς όφελος μιας αφηρημένης συλλογικότητας. Ειδικά για την εργασία ο Στίρνερ λέει: «το κράτος στηρίζεται -στη δουλειά της εργασίας. Αν ελευθερωθεί η εργασία το κράτος θα χαθεί», δείχνοντας τη βίαιη επιβολή του πάνω στους εργάτες για τους οποίους εύχεται απόλαυση των αγαθών τους (Στίρνερ, 2005: 134).

Γενικά, για τον Στίρνερ η επιβολή της κρατικής βούλησης και η καταστολή της ατομικής αυτονομίας καθιστούν το κράτος αντίπαλο της μοναδικότητας του ενός ατόμου. Ακόμη και οι νεωτερικές φιλελεύθερες επαναστάσεις, τις οποίες ο Στίρνερ αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό, δεν οδηγούν στην απελευθέρωση του ατόμου, αλλά στη διαμόρφωση νέων μορφών εξουσίας μέσα από την έννοια του πολίτη και την ανάδυση της πολιτικής υποκειμενικότητας. Για παράδειγμα, «η Γαλλική Επανάσταση εκθρόνισε έναν αφέντη» για να βάλει άλλον στη θέση του. Προτείνεται, όμως από τον Στίρνερ μια επανιδιοποίηση της πολιτικής ζωής, που είναι ίση με τη δύναμή του κάθε ατόμου (Αρβόν, 2017: 68). Μέσω της καθιέρωσης ενιαίων αξιών και νομοθετικών πλαισίων που εκφράζουν έναν αφηρημένο “Άνθρωπο”, το κράτος συστηματικά παραμερίζει τη μοναδικότητα του κάθε ξεχωριστού ατόμου. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Στίρνερ υποστηρίζει την ανάγκη ριζικής αντίστασης απέναντι σε κάθε εξουσιαστικό μόρφωμα που επιβάλλει γενικευμένες ταυτότητες και αρνείται τη μοναδική υποκειμενικότητα του καθενός. «Δεν υπάρχει δυνατότητα συμφιλίωσης μεταξύ του εγωιστή και του κράτους, καθώς ο εγωιστής πρέπει να καταστρέψει ή να διαλύσει το κράτος για να

ζήσει ως ιδιοκτήτης, ενώ το κράτος πρέπει να καταστρέψει ή να διαλύσει τον εγωιστή για να διατηρήσει την εξουσία και τη νομιμοποίησή του» (Welsh, 2010: 107).

Αναλυτικότερα, «το κράτος στέκεται ανάμεσα στους ανθρώπους, χωρίζοντάς τους. Ο Στίρνερ θα μετέτρεπε το κράτος σε δική του ιδιοκτησία και δημιούργημα, αντί να είναι ιδιοκτησία και δημιούργημα του κράτους» (Carlson, 1972: 8). Το κράτος είναι εχθρικό γιατί βασίζεται στον νόμο, όσο και στην εξουσία ενσωματώνοντας γενικευμένες αλήθειες που υποτάσσουν τα άτομα. Δεν υφίσταται κάποια ελεύθερη επιλογή αλλά ένα ιερό καθήκον το οποίο επιβάλλεται να υπηρετούν χάριν κάποιας γενικότερης ευημερίας. Αυτό συνδέεται με μια αίσθησης θρησκευτικότητας και τα άτομα μετατρέπονται σε πιστούς απέναντι σε δικαιώματα ή καταδικασμένα λόγω διάπραξης εγκλημάτων. Όμως, για τον Στίρνερ και το δίκαιο, που πηγάζει από τον νόμο και την εξουσία, πρέπει να απορριφθεί ως τέτοιο και εξολοκλήρου γιατί αποτελεί γενικευμένη έννοια.

Για να κατανοηθεί καλύτερα η σκέψη του Στίρνερ σχετικά με τα παραπάνω πρέπει να έχουμε κατά νου τις τρεις μορφές «φιλελευθερισμού» που αναπτύσσει στον *Μοναδικό*. Η πρώτη μορφή, με την οποία σχετίζεται η μέχρι τώρα ανάλυση είναι ο «πολιτικός φιλελευθερισμός» που ουσιαστικά αναφέρεται στην ανάδυση του έθνους-κράτους και της αστικής τάξης που υποβιβάζει «ό,τι μη ανθρώπινο ή “εγωιστικό” εμμένει σε μας σε ιδιωτική υπόθεση» (Στίρνερ, 2005: 117) και το καταπνίγει. Η δεύτερη μορφή είναι ο «κοινωνικός φιλελευθερισμός», όπου το αίτημα για ισότητα επεκτείνεται στο κοινωνικό και οικονομικό πεδίο με την κατάργηση της ιδιοκτησίας. Εδώ, εντάσσονται τα σοσιαλιστικού και κομμουνιστικού τύπου αφηγήματα. Με βάση τα λεγόμενα του Στίρνερ «η κοινωνία είναι ένας νέος κύριος, “ένα υπέρτατο ον” που “μας υποχρεώνει και μας παίρνει στην υπηρεσία του”» (Στίρνερ, 2005: 142). Τέλος, ο «ανθρωπιστικός φιλελευθερισμός» επιβάλλει την υποχρέωση να παραμερίζεται το ατομικό συμφέρον προς όφελος του συλλογικού ανθρώπινου αγαθού και της γενικευμένης ιδέας του Ανθρώπου, επιδιώκοντας μια ιδεώδη κατάσταση Ανθρωπισμού. Η πίστη στον Άνθρωπο εν γένει με την έννοια του ανθρώπινου είδους και όχι στο μεμονωμένο και συγκεκριμένο άτομο έχει ως συνέπεια την εξάλειψη των ατομικών διαφορών και της εγωιστικής αντίληψης για τη ζωή.

Αφού περιγράφηκαν συνοπτικά οι κατευθύνσεις προς τις οποίες ασκήθηκε η κριτική του Στίρνερ σε ό,τι κατ' αυτόν καταπνίγει τον *εγωισμό* και τη *μοναδικότητα* και που

πηγάξει από τις έμμονες ιδέες και την ιερότητα τους, θα αναδειχθεί στη συνέχεια το τι σημαίνει η *μοναδικότητα* στη σύλληψη του Στίρνερ αλλά και το πώς αυτή θα εκφραστεί και θα μπορούσε να πραγματωθεί στην επαφή της με τον κόσμο.

1.5 Η έννοια της Κυριότητας

Για να απαλλαγούν τα υποκείμενα από τον φαύλο κύκλος της πίστης σε ό,τι τα οδηγεί στην αιχμαλωσία τους πρέπει να ανοιχτούν οι δρόμοι προς τον ατομικό εαυτό. Ο πρώτος στίχος από το ποίημα του Γκαίτε που είδαμε προηγουμένως δηλώνει εξαρχής ότι το θέμα που ενδιαφέρει τον Στίρνερ είναι το «τίποτα». Αν όλα είναι τίποτα, τότε αποδομούνται και δημιουργούνται από την αρχή. Αυτό πρέπει να γίνει και με το κάθε ξεχωριστό άτομο που πρέπει να γίνει το δημιουργικό *Εγώ*, ο εαυτός. Η ανάλυση γύρω από το θέμα εκτείνεται στο δεύτερο μέρος του *Μοναδικού*, που ονομάζεται *ΕΓΩ* και ξεκινάει με την εισαγωγή μιας κομβικής έννοιας, της έννοιας της *Κυριότητας* (*Eigenheit*).

Σύμφωνα με τη σκέψη του Στίρνερ, ο ανώτατος κανόνας που οφείλει να διέπει τη ζωή του ατόμου είναι η προώθηση της προσωπικής του ευημερίας. Το άτομο καλείται να επιδιώκει την *απόλαυση* και τη βίωση της ζωής, καθώς και τη διεύρυνση της εμπειρίας της ζωής. Κάθε ενέργεια του ανθρώπου θα πρέπει να κατευθύνεται προς την ικανοποίηση των δικών του αναγκών και επιθυμιών, χωρίς να υπακούει σε εξωτερικές αρχές ή υπερβατικούς σκοπούς, όπως ο Θεός ή οτιδήποτε άλλο. Ο υλικός κόσμος, κατά τον Στίρνερ, υπάρχει προς αξιοποίηση από το άτομο, ενώ οι άνθρωποι και τα πράγματα αποκτούν σημασία αποκλειστικά στο βαθμό που εξυπηρετούν τις ανάγκες κάθε ξεχωριστού ατόμου. Όταν κάτι ή κάποιος παύει να είναι χρήσιμος, οφείλει να απορρίπτεται, καθώς δεν έχει καμία εγγενή αξία πέραν της λειτουργικότητάς του (Carlslon, 1972: 7).

Η *κυριότητα* είναι ένα εσωτερικό και προσωπικό δεδομένο και αποτινάζει κάθε εξουσία άλλη από αυτή που πηγάζει από τον εαυτό και για τον εαυτό, όπως η εξουσία του Θεού ή του Κράτους. Ο Στίρνερ προτρέπει: «Γι' αυτό, στραφείτε καλύτερα στον εαυτό σας παρά στους θεούς ή στα είδωλά σας. Βγάλτε από μέσα σας αυτό που βρίσκεται εκεί και φέρτε το στο φως. Αποκαλύψτε τον εαυτό σας» (Στίρνερ, 2005: 178). Ως εαυτός δεν νοείται το αφηρημένο άτομο, η ιδέα του Ανθρώπου ή τα κοινά συστατικά που συνιστούν μια καθολική και απόλυτη «ανθρώπινη φύση». Το *Εγώ* αυτό διαρρηγνύει τις σχέσεις του με τον ιδεαλισμό. Είναι το άτομο στο «εδώ και το τώρα»,

ο διαφορετικός από τον άλλο, το συγκεκριμένο άτομο, ο καθένας ξεχωριστά. Είναι το μοναδικό άτομο που ζει, ένα *Εγώ* που «αισθάνεται πόνο, αναπνέει, ζει και αναπαράγεται» (Koch, 1997: 5). Ο Στίρνερ εξηγεί: «Όταν ο Fichte λέει, “το Εγώ είναι το παν”, αυτό μοιάζει να εναρμονίζεται πλήρως με τη θέση μου. Μόνο που δεν είναι το εγώ το παν, αλλά το εγώ καταστρέφει τα πάντα, και μόνο το αυτοδιαλυόμενο εγώ, το μη υπάρχον ποτέ εγώ, το – πεπερασμένο εγώ είναι πραγματικά εγώ. Ο Fichte μιλάει για το “Απόλυτο Εγώ”, εγώ όμως μιλώ για μένα, το φθαρτό εγώ» (Στίρνερ, 2005: 197).

Το *Εγώ* του Στίρνερ, όπως προαναφέρθηκε, περιγράφει μια κατάσταση δημιουργίας «ή, όπως το έθεσε ο Μισέλ Φουκώ, κάθε ζωή είναι ένα έργο τέχνης εν εξελίξει» (Foucault, 1983 :236 σε Koch, 1997: 13). Στα πλαίσια αυτής της δημιουργικής διαδικασίας, η έννοια του εγωισμού, αποκαθιστά την ορθή σχέση ανάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο. Δεν ταυτίζεται απλά με τη στείρα επιδίωξη του προσωπικού συμφέροντος, της ηδονής ή της απληστίας. Αντιθέτως, συνίσταται στην κυριαρχία του ατόμου επί του εαυτού του και στην ανεμπόδιστη έκφραση της υποκειμενικότητας του *μοναδικού εγώ* (Welsh,2012: 167). «Το “εγώ” πρέπει να δημιουργήσει μια πολιτική της “διαφοράς”. Μια πολιτική βασισμένη σε αυτό που είναι διαφορετικό και μοναδικό» (Koch, 1997: 13). Κι ο άνθρωπος, τελικά, καλείται όχι να υπηρετήσει έναν σκοπό, αλλά να πραγματώσει τη ζωή του μέσα από την άμεση απόλαυση, την αυτοαπόλαυση, τη χρήση των δυνάμεών του και τη συνεχή αυτοέκφραση.

Έτσι, η ζωή δεν είναι μια αποστολή προς εκπλήρωση, αλλά μια διαρκής πράξη ύπαρξης, όπως δείχνει ο Στίρνερ με τα παραδείγματα του λουλουδιού και του πουλιού και με τη λυρικότητα του ύφους του: «Το λουλούδι δεν ακολουθεί την κλήση να ολοκληρωθεί, αλλά ξοδεύει όλες τις δυνάμεις του για να απολαύσει και να αναλώσει τον κόσμο όσο καλά μπορεί, δηλαδή ρουφά τόσους χυμούς από τη γη, τόσο αέρα από τον ουρανό, τόσο φως από τον ήλιο, όσο μπορεί να πάρει και να αποθηκεύσει. Το πουλί δεν ζει σύμφωνα με καμιά κλήση, αλλά χρησιμοποιεί τις δυνάμεις του όσο περισσότερο μπορεί· πιάνει έντομα και κελαηδά όσο τραβάει η καρδιά του[...]ο άνθρωπος κλήση δεν έχει, έχει όμως δυνάμεις που εκδηλώνονται εκεί που βρίσκονται, επειδή το είναι τους συνίσταται αποκλειστικά στην εκδήλωσή τους, και είναι τόσο λίγο ικανές να μείνουν ανενεργές όσο και η ζωή, η οποία, αν «σταματούσε» έστω και για ένα δευτερόλεπτο, δεν θα ήταν πια ζωή. Τώρα, θα μπορούσε κανείς να φωνάξει στον άνθρωπο: χρησιμοποίησε τη δύναμή σου» (Στίρνερ, 2005: 342).

Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτουν όροι και έννοιες στον Στίρνερ με τις οποίες ο μοναδικός δημιουργεί ένα θετικό τρόπο να σχετιστεί με τον κόσμο όπως για παράδειγμα η δύναμη, η ιδιοκτησία και η απόλαυση. Οι έννοιες αυτές είναι κομβικές καθώς ο Στίρνερ αφιερώνει ολόκληρα κεφάλαια και υποκεφάλαια στον Μοναδικό. Γι' αυτό και θα υπάρξει ξεχωριστή ανάλυση για αυτές μαζί με άλλες βασικές παραμέτρους της φιλοσοφίας του Στίρνερ στη συνέχεια.

1.6 Διαστάσεις της Κυριότητας: Ιδιοκτησία, Δύναμη, Απόλαυση

Η έννοια της Κυριότητας, που αναλύθηκε σε ένα βαθμό προηγουμένως, γίνεται σαφέστερη όταν ο Στίρνερ τη συγκρίνει με την ελευθερία. Συχνά οι άνθρωποι επικαλούνται την έννοια της ελευθερίας (*Freiheit*) ως μέσο για την πραγμάτωση των θελήσεών τους. Ωστόσο, για τον Στίρνερ, η ελευθερία αποτελεί μια αφηρημένη και αρνητικά προσδιορισμένη έννοια, χωρίς περιεχόμενο. Αντιπαραθέτει σε αυτήν την Κυριότητα (*Eigenheit*), δηλαδή την ενεργό ιδιοκτησία του εαυτού. Η ελευθερία, σύμφωνα με τον ίδιο, συνδέεται κυρίως με την αποδέσμευση από εξωτερικά ή ηθικά δεσμά – μια διαδικασία που ορίζεται από την έλλειψη και θυμίζει την αδυναμία μας. Για τον Στίρνερ, το ζητούμενο δεν είναι απλώς να αποτινάξουμε καταναγκασμούς, αλλά να φτάσουμε στο σημείο να κατέχουμε τον εαυτό μας και τον κόσμο σύμφωνα με τη μοναδικότητά μας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «Δεν έχω αντίρρηση για την ελευθερία, αλλά σου εύχομαι περισσότερα από την ελευθερία- δεν θα πρέπει απλώς να απαλλαγείς απ' αυτό που δεν θέλεις, θα πρέπει επίσης να έχεις αυτό που θέλεις, θα πρέπει να μην είσαι μόνον “ελεύθερος”, θα πρέπει επίσης να είσαι “ιδιοκτήτης”» (Στίρνερ, 2005: 172). «Αντίθετα, η κυριότητα είναι όλη μου η ουσία και η ύπαρξη, είναι εγώ ο ίδιος. Είμαι ελεύθερος από αυτό από το οποίο έχω απαλλαγεί, είμαι ιδιοκτήτης αυτού το οποίο έχω υπό την εξουσία μου ή το οποίο ελέγχω. Δικός μου είμαι πάντα και υπό όλες τις περιστάσεις, όταν ξέρω πώς να έχω τον εαυτό μου και δεν τον πετώ στους άλλους» (Στίρνερ, 2005: 174).

Για να γίνει ο άνθρωπος ιδιοκτήτης και ιδιοκτήτης του εαυτού του είναι σημαντικό να κάνει χρήση της δύναμής του (*macht*). Η δύναμη μπορεί ενίοτε να αποτελεί μέσο επιβολής ή κυριαρχίας, αλλά στη θεώρηση του Στίρνερ νοείται ως μια εσωτερική ικανότητα του ατόμου να πραγματοποιεί τον εαυτό του – να κατέχει, να απολαμβάνει, να οικειοποιείται τον κόσμο με βάση τη μοναδικότητά του. Δεν είναι ένα αφηρημένο ή

ηθικά προσδιορισμένο μέγεθος, αλλά μια πρακτική και άμεση έκφραση του εγωιστικού υποκειμένου που θα τον οδηγήσει να κατέχει τον εαυτό του: «Η δύναμή μου είναι ιδιοκτησία μου. Η δύναμή μου μου δίνει ιδιοκτησία. Η δύναμή μου είμαι εγώ ο ίδιος, και μέσω αυτής είμαι ιδιοκτησία μου» (Στίρνερ, 2005: 200).

Σχετικά με το ζήτημα της ιδιοκτησίας, μια σημαντική επισήμανση είναι απαραίτητη, την οποία εύστοχα εκφράζει ο Λάγιος. Επισημαίνει, λοιπόν, ότι η έννοια αυτή στην ανάλυση του Στίρνερ δεν πηγάζει από ιδιοτέλεια και συμφέρον αλλά ουσιαστικά ανατρέπει ριζοσπαστικά τις παραδοσιακές μορφές ιδιοκτησίας και θέτει υπό αμφισβήτηση κάθε ιερότητα – ακόμη και της ίδιας της ιδιοκτησίας (Λάγιος, 2010: 144). Η δύναμη και η ιδιοκτησία αφορούν τη μοναδική και άμεση σχέση του ατόμου με τον εαυτό του και τον κόσμο ως πράξη αυτοοικειοποίησης και αυτοκατοχής. Η ιδιοκτησία παύει να είναι κοινωνικό δικαίωμα ή εξουσία επί των άλλων και μετασχηματίζεται σε υπαρξιακή έκφραση του Εγώ.

Ολοκληρώνοντας τη συλλογιστική του, ο Στίρνερ κάνει λόγο για την αυτοαπόλαυση (*Selbstgenuss*). Με τον όρο αυτό εννοεί ότι το άτομο δεν ζει για κάτι έξω από τον εαυτό του, αλλά απολαμβάνει τον εαυτό του ως σκοπό και ιδιοκτησία. Δηλαδή, *Εγώ* δεν είμαι μέσο για υπερβατικές αξίες, ο εαυτός μου είναι δικός μου, άρα μπορώ να καταναλώνω και να απολαμβάνω τον εαυτό μου, να υπάρχω για μένα, όχι για μια ανώτερη αρχή. Ενώ η *Ιδιοκτησία* (*Eigentum*) σημαίνει το να κάνω κάτι δικό μου, να το οικειοποιούμαι η απόλαυση σημαίνει το να χρησιμοποιώ πραγματικά αυτό που έχω κάνει δικό μου. Χωρίς απόλαυση, η ιδιοκτησία μένει κενό δικαίωμα αλλά με την απόλαυση, η ιδιοκτησία γίνεται πράξη: δεν κατέχω απλώς, αλλά ζω αυτό που κατέχω κι αυτή είναι η *συναλλαγή* (*Verkehr*) μου με τον κόσμο: «Η συναλλαγή μου με τον κόσμο συνίσταται στο να τον απολαμβάνω, κι έτσι στο να τον αναλώνω για την αυτοαπόλαυσή μου. Η *συναλλαγή* είναι η *απόλαυση του κόσμου* και ανήκει στην -αυτοαπόλαυσή μου» (Στίρνερ, 2005: 335).

1.7 Μορφές σχέσης στον Στίρνερ: αγάπη, ένωση, εξέγερση

Ο Στίρνερ έχει οικοδομήσει μια φιλοσοφία γύρω από τον εγωισμό αλλά δεν εξοβελίζει την συνύπαρξη και τη συσχέτιση με άλλους. Το αντίθετο μάλιστα· έχει συμπεριλάβει στις αναλύσεις του το συναίσθημα της αγάπης αλλά και τη συνένωση ατόμων που ονομάζει *Ένωση Εγωιστών* (*Verein von Egoisten*). Επίσης, ως προς τη σχέση με την

κοινωνία και το κατεστημένο προτείνει την *εξέγερση (Empörung)*. Όλα αυτά αποτελούν τρόπους αυθεντικής σχέσης με τον κόσμο.

Πρώτα απ' όλα, ο Στίρνερ προτείνει έναν ριζικά διαφορετικό τρόπο αγάπης, απαλλαγμένο από μεταφυσικές ή ηθικές δεσμεύσεις. Δεν αγαπάμε τον άλλον στο όνομα κάποιου αφηρημένου ιδανικού ή λόγω της σχέσης του με μια υπέρτερη ουσία· τον αγαπάμε επειδή μας προσφέρει προσωπική ευχαρίστηση. Η αγάπη, κατά τον Στίρνερ, είναι μια εγωιστική πράξη: πηγάζει από την αναγνώριση και την επιθυμία του *μοναδικού* στον άλλον — όχι για κάτι «ανώτερο» από αυτόν, αλλά επειδή είναι αυτό που είναι. Ακόμη και όταν αναφέρεται στην αγάπη προς την ανθρωπότητα, αυτή θεμελιώνεται στην απόλαυση που αντλεί από το ίδιο το γεγονός της αγάπης και όχι στην αλτρουιστική αυτοθυσία. Η ανθρώπινη σχέση, επομένως, δεν εδράζεται σε ηθικούς δεσμούς ή συναισθηματικούς αλτρουισμούς, ούτε ενδιαφέρεται για χριστιανική και ανθρωπιστική ηθική. Αλλά βασίζεται στη χρηστικότητα: ο άλλος γίνεται μέσο ευχαρίστησης, αντικείμενο εγωιστικής κατανάλωσης. Ο Στίρνερ δηλώνει: «Μήπως γράφω από αγάπη για τους ανθρώπους; Όχι, γράφω επειδή θέλω να παράσχω στις σκέψεις μου μια ύπαρξη μέσα στον κόσμο» (Στίρνερ, 2005: 21). Και ακόμα: «Κι εγώ αγαπώ τους ανθρώπους, όχι απλώς άτομα, αλλά τον καθένα. Τους αγαπώ όμως με συνείδηση του εγωισμού- τους αγαπώ, επειδή η αγάπη με κάνει ευτυχισμένο, αγαπώ επειδή η αγάπη είναι φυσική για μένα, επειδή μου αρέσει. Δεν γνωρίζω καμιά “εντολή αγάπης”» (Στίρνερ, 2005: 306). Άρα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η αγάπη στον Στίρνερ είναι αυθεντική γιατί δεν είναι επιβεβλημένη αλλά συνιστά πραγματική εκδήλωση του εαυτού πάνω στον άλλον και μάλιστα αναγνωρίζει την *μοναδικότητα* του άλλου. Η αγάπη μετασχηματίζεται σε εγωιστική σχέση, θεμελιωμένη στην αμοιβαία απόλαυση και αναγνώριση του *μοναδικού*.

Ένας άλλος τρόπος συσχέτισης με τους άλλους που προτείνει ο Στίρνερ είναι η *Ένωση των Εγωιστών*. Αυτή η ένωση αναδύεται ως η μόνη μορφή κοινωνικότητας που δεν θυσιάζει το άτομο, αλλά στηρίζεται στη συνειδητή συμπόρευση *μοναδικοτήτων* για κοινό όφελος. Για τον Στίρνερ, η *Ένωση των Εγωιστών* συνιστά έναν εναλλακτικό τρόπο συλλογικής συνύπαρξης που διαφοροποιείται ριζικά από την παραδοσιακή έννοια της κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένης και της κομμουνιστικής. Δεν πρόκειται για έναν θεσμό ή μια ηθική κοινότητα που απαιτεί θυσίες από τα μέλη της, αλλά για μια εθελούσια και προσωρινή σύμπραξη μεταξύ μοναδικών ατόμων, με στόχο το αμοιβαίο όφελος και την ενίσχυση της ατομικής τους *δύναμης*. Η ένωση αυτή δεν

επιβάλλει συλλογικές ταυτότητες, ούτε θεμελιώνεται σε αφηρημένες αξίες. Αντιθέτως, διατηρεί τον εγωισμό και τη μοναδικότητα του καθενός ως βασική αρχή. Η Ένωση δεν έχει σταθερή μορφή ούτε υπακούει σε κάποιο γενικό συμφέρον· διατηρείται μόνο όσο εξυπηρετεί τα άτομα που την απαρτίζουν κι αν σταματήσει να είναι συμφέρουσα διαλύεται. Σε αυτό το πλαίσιο, η κοινωνική οργάνωση δεν θεμελιώνεται σε κάποιο δίκαιο ή εξουσία, αλλά σε σχέσεις χρηστικότητας, αλληλεξάρτησης και εγωιστικής επιλογής.

Ο Αρβόν αναφέρει ότι: «Οι άτυπες ομάδες, οι αυθόρμητες ρευστές άγριες κοινότητες κατά κάποιο τρόπο πραγματοποιούν τη σπιννερική ένωση [...] οι ομάδες αυτές γεννιούνται, μετασχηματίζονται, χάνονται και ξανανθίζουν» (Αρβόν, 2017: 92). Ωστόσο, η εγωιστική σύλληψη του Στίρνερ δεν συνεπάγεται την εγκαθίδρυση ενός πεδίου ανεξέλεγκτης βίας ή καθολικής επιβολής επί των άλλων. Αντιθέτως, στους κόλπους αυτής της ένωσης, κάθε άτομο, έχοντας κατακτήσει τη συνείδηση της μοναδικότητάς του μέσω της εγωιστικής αυτογνωσίας, θα επιδιώκει την αυτοσυντήρησή του χωρίς να επιθυμεί την κυριαρχία πάνω στους άλλους ή την υπέρμετρη συσσώρευση. Μια τέτοια επιθυμία θα ήταν αντιπαραγωγική, καθώς θα υπονόμει την αυτονομία του ίδιου του υποκειμένου (Carlsön, 1972: 9).

Η μετάβαση, όμως, προς την αυθεντική εγωιστική ένωση απαιτεί μια ριζική ρήξη με το υπάρχον — μια πράξη όχι αναδιοργάνωσης αλλά αποδέσμευσης. Ως προς το σκοπό αυτό η έννοια της *εξέγερσης* αποκτά κομβική σημασία: δεν αποτελεί έναν ακόμη πολιτικό αγώνα για την ανατροπή της εξουσίας, αλλά μια υπαρξιακή κίνηση αυτονομίας και αυτοκυριότητας, μέσα από την οποία το άτομο αποσπάται από τους μηχανισμούς αλλοτρίωσης και ανακτά τον εαυτό του.

Πιο συγκεκριμένα, στη σκέψη του Στίρνερ, η *επανάσταση* (*Revolution*) και η *εξέγερση* (*Empörung*) συνιστούν δύο ριζικά διαφορετικές μορφές ανατροπής του υπάρχοντος. Η *επανάσταση* παραμένει εγκλωβισμένη στη σφαίρα των συλλογικών πολιτικών και κοινωνικών μετασχηματισμών, επιδιώκοντας την αντικατάσταση ενός θεσμικού πλαισίου με ένα άλλο. Αντίθετα, η *εξέγερση*, έχει υπαρξιακή και ατομική αφετηρία και είναι ριζοσπαστικότερη, συχνά βίαιη και ορμητική· δεν αφορά την αναδιοργάνωση των εξωτερικών θεσμών αλλά τη ριζική μεταμόρφωση του ίδιου του υποκειμένου. Πρόκειται για μια πράξη αυτονόμησης και αυτοεπιβεβαίωσης που δεν εξαρτάται από προγραμματικές διεκδικήσεις, αλλά από την αυθόρμητη αποδέσμευση του ατόμου από

κάθε μορφή ετερονομίας. Ενώ η *επανάσταση* μπορεί να καταλήξει στην εγκαθίδρυση νέων μορφών εξουσίας, η εξέγερση καταλύει το ίδιο το υπόβαθρο που τις καθιστά δυνατές. Έτσι, η προοπτική της εξέγερσης αποκτά εγωιστικό χαρακτήρα: «Τώρα, καθώς σκοπός μου δεν είναι η ανατροπή του κατεστημένου αλλά η ανύψωσή μου πάνω απ' αυτό, η πρόθεση και η δράση μου δεν είναι πολιτικές ή κοινωνικές, αλλά *εγωιστικές*, καθώς κατευθύνονται μόνο προς εμένα και την κυριότητά μου» (Στίρνερ, 2005: 332 στίρνερ). Συμπερασματικά, η εξέγερση δεν αποτελεί απλή πολιτική ενέργεια ούτε συλλογική απαίτηση, αλλά μια βαθιά υπαρξιακή πράξη ατομικής απελευθέρωσης. Πρόκειται για μια αυθόρμητη έκφραση της *κυριότητας* του ατόμου, στην οποία η άρνηση κάθε εξωτερικής εξουσίας — του κράτους, της ηθικής ή κοινωνικών νορμών — συνδέεται άμεσα με την προσωπική αυτοπραγμάτωση. Με αυτήν την έννοια, η εξέγερση είναι μια ριζική, προσωπική και δημιουργική επιλογή που αναδεικνύει την ανεξαρτησία και την αυθορμησία του εγωιστή.

Έχοντας επισημάνει κάποιες από τις κεντρικές διαστάσεις στη σκέψη του Στίρνερ στο πλαίσιο αυτού του πρώτου κεφαλαίου, καθίσταται πλέον δυνατό να εξεταστεί μία από τις πλέον ενδιαφέρουσες ιστορικές αποτιμήσεις που έχουν διατυπωθεί για το έργο του, ήτοι η ιδιότυπη και συχνά αμφιλεγόμενη σχέση του με την αναρχική παράδοση.

Κεφάλαιο 2 Στίρνερ και κλασικός αναρχισμός

Η σχέση ανάμεσα στη σκέψη του Στίρνερ και την παράδοση του κλασικού αναρχισμού παραμένει αμφιλεγόμενη και συχνά παραγνωρισμένη. Αν και ορισμένοι ιδεολόγοι και πολιτικοί αντίπαλοι έχουν ιστορικά χαρακτηρίσει τον Στίρνερ ως κατεξοχήν αναρχικό, οι κύριοι εκπρόσωποι του κλασικού αναρχισμού — όπως οι Προυντόν, Μπακούνιν, Γκόντγουιν και Κροπότκιν — είτε τον αγνόησαν εντελώς είτε τον αντιμετώπισαν με επιφύλαξη, χωρίς ποτέ να ενσωματώσουν ουσιαστικά τη σκέψη του στο θεωρητικό τους πλαίσιο: «ο Μπακούνιν δεν τον ανέφερε καθόλου, και ο Κροπότκιν ασχολήθηκε μαζί του μόνο παρεμπιπτόντως, και μόνο όταν η αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος έκανε αδύνατο το να αγνοηθεί ο Στίρνερ. Ακόμα και ο Προυντόν, τον οποίο ο Στίρνερ είχε επικρίνει άμεσα, δεν απάντησε ποτέ ούτε σχολίασε το έργο του» (Laska 1996: 45 σε Feiten, 2013: 118). Η διάσταση αυτή δεν οφείλεται μόνο σε φιλοσοφικές διαφορές, αλλά και στην προβληματική πρόσληψη του έργου του Στίρνερ, τόσο από επικριτές όσο και από υπερβολικά ενθουσιώδεις υποστηρικτές του.

Παρά την ιστορική απόσταση και την ιδεολογική επιφυλακτικότητα, είναι δυνατόν να εντοπιστούν σημεία σύγκλισης ή τουλάχιστον θεματικής συνάφειας ανάμεσα στη φιλοσοφία του Στίρνερ και σε ορισμένες πτυχές ή ρεύματα του αναρχικού λόγου. Βέβαια, ο Στίρνερ αρνήθηκε τη «μεταθανάτια στρατολόγησή του» στον αναρχισμό (Αρβόν, 2017: 13). Πράγματι, το έργο του φανερά διαφέρει από την κλασική παράδοση του αναρχισμού, γι' αυτό άλλωστε η συχνότερη σύνδεση του είναι με τον αναρχικό ατομικισμό.

Το παρόν κεφάλαιο επιχειρεί μια συγκριτική θεώρηση της σκέψης του Στίρνερ σε σχέση με τις βασικές θέσεις του κλασικού αναρχισμού, αναδεικνύοντας κάποιες αποκλίσεις όσο και τις ενδεχόμενες συνδέσεις που μπορούν να συμβάλουν σε μια ευρύτερη κατανόηση του θέματος.

2.1 Το αίσθημα της κοινωνικότητας

Πρώτον, οι κλασικοί αναρχικοί δίνουν μεγάλη έμφαση στην κοινωνία και στη συλλογικότητα, απ' τις οποίες προκύπτουν η κοινωνική δικαιοσύνη και η ισότητα και εντάσσουν τον κομμουνισμό στις θεωρίες τους. Ο Προυντόν, για παράδειγμα, μιλά για μια «ελεύθερη ομοσπονδία», όπου οι άνθρωποι συνεργάζονται εθελοντικά, χωρίς να χρειάζονται κρατική επιβολή. Ονόμαζε τον εαυτό του *ομοσπονδιακό*, αργότερα η σοσιαλιστική του κατεύθυνση τον οδήγησε στη λέξη *κολλεκτιβισμός*, που σύντομα αντικαταστάθηκε από *κομμουνισμός* (Γκερέν, 1973: 14). Ο Μπακούνιν, πάλι, θεωρεί πως μόνο μέσα από συλλογική δράση και τον *κολλεκτιβισμό* μπορεί να ανατραπεί το κράτος και να επιτευχθεί η κοινωνική ελευθερία. Σε ένα χωρίο της *Εξομολόγησης* γράφει: «Την εποχή αυτή (δηλ. στη Δρέσδη) για πρώτη φορά άκουσα να μιλούν για κομμουνισμό· Το βιβλίο τούτο (για το Σοσιαλισμός στη Γαλλία του Στάιν) μου αποκάλυψε ένα καινούριο σύμπαν, όπου ρίχτηκα μ' όλη την ορμή και τον ενθουσιασμό του ανθρώπου που πεθαίνει από δίψα» (Μπακούνιν, 1985 :45). Ο Κροπότκιν τονίζει ιδιαίτερα την αμοιβαία βοήθεια — δηλαδή την ανθρώπινη τάση για συνεργασία — ως φυσική και αναγκαία για την κοινωνική ζωή και πρόοδο: «Πράγματι, οτι υπήρξε στο παρελθόν στοιχείο προόδου ή όργανο ηθικής και διανοητικής τελειοποίησης τού ανθρώπινου γένους, οφείλεται στην πρακτική της αλληλοβοήθειας, στα έθιμα που αναγνώριζαν την ισότητα των ανθρώπων και τους οδηγούσαν να συμμαχούν, να συνενώνονται, να συμπράττουν για να παράγουν και να καταναλώνουν, να ενώνονται για να υπερασπίζονται τον εαυτό τους, να ομοσπονδοποιούνται» (Κροπότκιν, 1985: 41).

Αυτή η έντονη αίσθηση κοινωνικού οράματος δεν υπάρχει στον Στίρνερ. Ένας από τους λόγους που κρίνει ο Στίρνερ τον «κοινωνικό φιλελευθερισμό» έχοντας κατά νου τον σοσιαλισμό, τον κομμουνισμό και τον αναρχισμό είναι ότι θέτει το άτομο σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με την κοινωνία και το κοινό καλό. Όλα, με βάση τον Στίρνερ, ξεκινάνε από το Εγώ και για την απόλυτη αυτονομία του. Για τον Στίρνερ, η αληθινή απελευθέρωση δεν έρχεται από κάποια μελλοντική κοινωνική αλλαγή, αλλά από τη στιγμή που το άτομο απορρίπτει κάθε εξωτερική αρχή — είτε είναι το κράτος, είτε η κοινωνία, είτε η ηθική, κάτι που δεν συμβαδίζει πλήρως με συλλογικές αξίες των κλασικών αναρχικών. Με απλά λόγια, ενώ πιστεύουν και στο «εγώ» οι κλασικοί αναρχικοί τονίζουν και πιστεύουν πολύ περισσότερο στη δύναμη του «εμείς».

Στον Στίρνερ όλα ξεκινούν και τελειώνουν στο *Εγώ*. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει πως οι δύο θεωρήσεις δεν συγκλίνουν πουθενά. Και στη θεώρηση του Στίρνερ βλέπουμε την ανάγκη του ατόμου να διοχετεύσει την ανάγκη του για κοινωνικότητα στους άλλους και μαζί να σχηματίσουν την *Ένωση Εγωιστών*: «Οι άνθρωποι δεν πρέπει να αποβλέπουν σε ένα άλλο κράτος [...], αλλά στην *ένωσή* τους, στη συνένωση, σ' αυτή τη διαρκώς ρευστή συνένωση κάθε υπάρχοντος» (Στίρνερ, 2005: 237). Οι Schmidt και van der Walt, για τους οποίους θα γίνει ξεχωριστός λόγος, στο έργο τους *Black Flame* εξοβελίζουν τον Στίρνερ απ' τον αναρχισμό. «Ωστόσο, από τις περιγραφές τους για τον Μπακούνιν και τον Κροπότκιν, φαίνεται πως ενδέχεται να υπάρχουν ορισμένα σημεία επαφής ανάμεσα στον Στίρνερ και τη “διευρυμένη αναρχική τους παράδοση”. Η *Ένωση των Εγωιστών* του Στίρνερ μπορεί εύστοχα να περιγραφεί με τα λόγια του Μπακούνιν ως “η ελεύθερη ομοσπονδία κοινών συμφερόντων, επιδιώξεων και τάσεων”» (Schmidt and van der Walt 2009: 48 Feiten, 2013: 123).

Ακόμα, η έλλειψη ενός συγκεκριμένου σχεδίου για τη μελλοντική κοινωνική οργάνωση αποτελεί κοινό τόπο τόσο στην περίπτωση του Στίρνερ όσο και στον αναρχισμό γενικότερα. Ο Στίρνερ, για παράδειγμα, δεν παρέχει σαφή εικόνα της λειτουργίας της *Ένωσης των Εγωιστών*, γεγονός που θεωρείται εύλογο, καθώς η μορφή της εξαρτάται από τον τρόπο που οι εκάστοτε ατομικότητες θα συνυπάρξουν· άλλωστε, οποιαδήποτε γενική παραδοχή για το πώς πρέπει να συγκροτηθεί μια «ορθή» κοινωνία θα αντέβαινε στην ίδια τη λογική του εγωισμού. Στο ίδιο πνεύμα, ο αναρχισμός έχει συχνά επικριθεί —ιδίως από μαρξιστές ή άλλους εξουσιαστικούς σοσιαλιστές— για την απουσία ενός λεπτομερούς προγράμματος οικοδόμησης της νέας κοινωνίας. Η κριτική αυτή υποστηρίζει ότι ο αναρχισμός περιορίζεται στην άρνηση και την

καταστροφή του υπάρχοντος καθεστώτος, χωρίς να παρέχει συγκεκριμένο πλάνο για τη συγκρότηση θεσμών και δομών, γεγονός που τον καθιστά, κατά τους επικριτές του, πολιτικά και οργανωτικά ελλιπή.

Πρέπει, τέλος, να τονιστεί ότι και οι αναρχικοί δεν εξοβελίζουν το ατομικιστικό στοιχείο από τις θεωρίες τους. Ο Προυντόν καταπολεμά μια συγκεκριμένη πτυχή του ατομικισμού. Είναι μη επιθυμητός, όταν είναι στείρος, μη οργανικός και δεν συμπεριλαμβάνει την συλλογικότητα. Αντ' αυτού καταλήγει σε μια μέση οδό ανάμεσα σε κομμουνισμό και απεριόριστη ελευθερία. Και ο Μπακούνιν είναι ταυτόχρονα ατομικιστής και κοινωνικός, τονίζοντας πως η βάση των ελεύθερων κοινωνιών είναι τα ελεύθερα άτομα (Γκερέν, 1973: 36).

2.2 Ανθρώπινη φύση

Μια σημαντική διαφορά ανάμεσα σε Στίρνερ και αναρχικούς στοχαστές της εποχής του είναι ότι δεν υιοθετεί τη συνήθη μεθοδολογική προσέγγιση που βασιζόταν σε μια εκ των προτέρων θεώρηση της ανθρώπινης φύσης. Οι περισσότεροι αναρχικοί ξεκινούσαν από μια οντολογική παραδοχή για το τι είναι ο άνθρωπος και κατέληγαν σε πολιτικά συμπεράσματα. Παρόλο που υπήρξαν διαφοροποιήσεις ως προς το πόσο αισιόδοξη ήταν η εικόνα τους για τον ανθρώπινο χαρακτήρα, κοινός τόπος υπήρξε η παρουσίαση της ανθρώπινης φύσης με τέτοιο τρόπο ώστε να καθίσταται το κράτος περιττό, ακατάλληλο ή ακόμα και επιζήμιο. «Για παράδειγμα, στο *Mutual Aid (Αλληλοβοήθεια)*, ο Κροπότκιν υποστηρίζει ότι, σε αντίθεση με τον Δαρβίνο, τα είδη που μαθαίνουν να συνεργάζονται είναι τα πιο επιτυχημένα. Στη σύγχρονη κοινωνία, οι θεσμοί έχουν διαταράξει τη φυσική κατάσταση του ανθρώπινου όντος. Την ίδια μεθοδολογία ακολουθούν και οι Γκόντουν και Προυντόν. Η κοινωνία είναι αυθόρμητη και φυσική, και είναι ο επίσημος θεσμός του κράτους που εμποδίζει αυτή τη φυσική κατάσταση από το να πραγματοποιήσει το δυναμικό της» (Koch, 1997: 6). Παρόμοια, και Ο Μπακούνιν αντιλαμβάνονταν το πρότυπο της φύσης και τον φυσικό νόμο έναν χρήσιμο οδηγό για την επίτευξη της ελευθερίας, καθώς και ένα υπόδειγμα από το οποίο διαμορφωνόμαστε και το οποίο οφείλουμε να ακολουθήσουμε και να πραγματώσουμε στην κοινωνική μας ζωή. «Αυτοί οι νόμοι δεν είναι έξω από μας. Είναι έμφυτοι, αποτελούν το είναι μας, όλο μας το είναι» (em, 1985:138).

Κατά τον Στίρνερ, η αξίωση ότι το άτομο πρέπει να συμμορφώνεται με κάποια «φυσική» του ουσία είναι κενή περιεχομένου, καθώς ο άνθρωπος ενεργεί έτσι κι αλλιώς

σύμφωνα με τον εαυτό του, εφόσον δεν του επιβάλλονται εξωτερικές δεσμεύσεις. Ο Στίρνερ γράφει: «Η φύση σας είναι, μια για πάντα, ανθρώπινη· είστε ανθρώπινες φύσεις, ανθρώπινα όντα. Όμως, επειδή ακριβώς είστε ήδη τέτοια, δεν χρειάζεται να γίνετε τέτοια» (Στίρνερ, 2005: 348). Ακόμα και αν υποθέσουμε την ύπαρξη μιας κοινής ανθρώπινης φύσης, αυτή θα αναδύοταν αυθόρμητα μέσα από την ελεύθερη και ιδιόμορφη πορεία κάθε ατόμου, χωρίς να απαιτείται κάποια θεωρητική σύλληψη ή κανονιστική αποτύπωση. Αντιθέτως, η προσκόλληση σε αφηρημένες αντιλήψεις περί «ανθρωπίνου χαρακτήρα» – όταν αυτές υιοθετούνται ως αυθεντίες που υπερτερούν των προσωπικών επιθυμιών – καταλήγει να λειτουργεί κατασταλτικά, περιορίζοντας την ατομική έκφραση και παρεμποδίζοντας την αυθεντική ικανοποίηση των επιθυμιών και αναγκών του υποκειμένου (Feiten, 2013: 126-127).

2.3 Αναρχική «πίστη»

Γενικότερα, ανάμεσα σε Στίρνερ και τον κλασικό αναρχισμό υπάρχει διαφορετική στάση απέναντι σε αφηρημένες ιδέες και καθολικά αξιώματα. Ενώ οι περισσότεροι αναρχικοί διακηρύσσουν την απόρριψη εξωτερικών αυθεντιών και προβάλλουν μια εικόνα ατομικής ανεξαρτησίας, η σκέψη τους συχνά χαρακτηρίζεται από την παραμονή σε ηθικά ή συλλογικά αξιακά σχήματα που λειτουργούν ως νέα υποκατάστατα του Θεού ή του Κράτους κατά τον Στίρνερ. Έτσι, διατηρούν ένα συναίσθημα πίστης, που μπορεί να οδηγήσει το *Εγώ* σε μια νέα μορφή υποταγής σε μια εξωτερική ουσία. Ακόμα και έννοιες όπως «Ελευθερία», «Δικαιοσύνη», ή «Ανθρωπότητα» μπορούν να λειτουργήσουν ως υπερβατικά σχήματα, στα οποία το άτομο καλείται να υποταχθεί. «Ο Στίρνερ επιμένει ότι ο ίδιος ο αναρχισμός — ή τα κυρίαρχα σημαίνοντά του — μπορεί να γίνει ο “αληθινός Θεός”... πλήρως αντάξιος σε εμάς – δηλαδή, το ίδιο μας το “εγώ”, εμείς οι ίδιοι, αλλά διαχωρισμένοι από εμάς και ανυψωμένοι πάνω από εμάς. Οι αναρχικοί που φαίνεται να κατανοούν καλύτερα τον κόσμο, οι “φίλοι της ελευθερίας”, μπορεί να μην μπορούν οι ίδιοι να ελευθερωθούν από εκείνο το υψηλό πράγμα, την “αυτοθυσία”» (Stirner, 1845: 126 σε Ferguson, 2011: 175).

Για παράδειγμα, σημαντικοί αναρχικοί διανοητές, όπως ο Προυντόν ή ο Γκόντγουιν, παρά τη ρητορική τους ενάντια στην κρατική και θρησκευτική κυριαρχία, τείνουν να διατηρούν πίστη σε οικουμενικές ηθικές νόρμες ή σε κάποια «ανώτερη κοινωνική τάξη». Ο Στίρνερ ασκεί κριτική στον Προυντόν για την πίστη του στον ηθικό νόμο:

«Έτσι, λέει ο Προυντόν αδιάστακτα: “Ο άνθρωπος είναι προορισμένος να ζει χωρίς θρησκεία, αλλά ο ηθικός νόμος είναι αιώνιος και απόλυτος. Ποιος θα τολμούσε σήμερα να επιτεθεί στην ηθική;”» (Proudhon, 1843: 36 σε Στίρνερ, 2005: 68).

Ομοίως, άλλοι στοχαστές όπως ο Κροπότκιν ή ο Μπακούνιν, αν και πιο ριζοσπαστικοί στην απόρριψη του θεοκρατικού στοιχείου, σπανίως αμφισβητούν την έννοια του «ανθρώπου» ως φορέα μιας ουσιαστικής, συλλογικής φύσης. Για τον Στίρνερ, αυτό το «ανθρώπινο είδος» δεν είναι λιγότερο καταπιεστικό από το θείο· πρόκειται για μια ακόμη υπερβατική κατασκευή που επιχειρεί να επιβληθεί στο μοναδικό και ανεπανάληπτο *Εγώ*. Συγκεκριμένα, ο Μπακούνιν δηλώνει πως συμμερίζεται ιδέες του Φόιερμπαχ σχετικά με τη φύση του ανθρώπου που προβάλλει δικά της χαρακτηριστικά στον Θεό και έτσι επέρχεται η θρησκευτική αλλοτρίωση. Όμως, αυτό που ενδιαφέρει τον Μπακούνιν είναι η σταθερή πίστη στον άνθρωπο. Ο άνθρωπος είναι φορέας όλων των δυνατοτήτων γνώσης, ελευθερίας, δημιουργίας (Μπακούνιν, 1985: 68-69).

Επιπρόσθετα, στο έργο του, ιδιαίτερα στο *«Αλληλοβοήθεια: Ένας παράγοντας της εξέλιξης»* (1902), ο Κροπότκιν παρουσιάζει μια θεμελιακά αισιόδοξη εικόνα της ανθρώπινης φύσης. Υποστηρίζει ότι η συνεργασία και η αλληλεγγύη είναι βιολογικά και κοινωνικά θεμελιωμένες, και ότι μια κοινωνία χωρίς κράτος, ιδιοκτησία ή καταναγκασμό είναι δυνατή και φυσική. Οραματίζεται μια αναρχοκομμουνιστική κοινωνία, βασισμένη στην ελεύθερη συνεργασία, την ομοφωνία και την απουσία ιεραρχιών. Η έμφαση του στην αποκέντρωση, την αυτοδιαχείριση και την κοινοτική ζωή έχει ουτοπικά χαρακτηριστικά, με την έννοια της ρεαλιστικής ουτοπίας – όχι φαντασίωση, αλλά πρόταγμα για μετασχηματισμό της κοινωνίας¹. Σε κάθε περίπτωση η πίστη σε μια εφικτή ιδανική κοινωνία αποτελεί άλλο ένα σημείο στο οποίο ο Στίρνερ θα ήταν αντίθετος για τους ίδιους λόγους που περιγράφηκαν.

2.4 Επανάσταση και Εξέγερση

Ένα ακόμη ζήτημα που προσφέρεται για συγκριτική διερεύνηση ανάμεσα στον κλασικό αναρχισμό και τον Στίρνερ αφορά την επανάσταση και την εξέγερση. Η πλειονότητα των κλασικών αναρχικών στοχαστών αντιλαμβάνονται την επανάσταση

¹ Βέβαια, ο Κροπότκιν έχει επίγνωση του ζητήματος και δηλώνει ότι δεν τον εκφράζει η ουτοπία σαν όρος και σαν έννοια γιατί δηλώνει κάτι το απραγματοποίητο.

ως συλλογική διαδικασία ριζικού μετασχηματισμού των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών, βασισμένη σε ένα όραμα δικαιοσύνης, ελευθερίας και ισότητας. Έτσι, την επιθυμούν και μάχονται για την πραγματοποίησή της, πιστεύοντας και ελπίζοντας στις δυνατότητες που προσφέρει. Ο Προυντόν βλέπει τις επαναστάσεις ως μια γνήσια έκφραση των κινητήριων δυνάμεων των μαζών, αναγνωρίζοντας βέβαια πως δεν πρέπει να υποκύψουν σε οποιαδήποτε καθοδήγηση και διεύθυνση. Ο Μπακούνιν στο ίδιο κλίμα υποστηρίζει ότι οι επαναστάσεις προκύπτουν από την πηγαία έκρηξη των λαών και η πορεία τους θα πρέπει να είναι αυθόρμητη για να μη χαθεί το νόημά τους. Στο μυαλό του έχει την Παρισινή Κομμώνα του 1871. Τον αυθορμητισμό αυτόν θαυμάζει και ο Κροπότκιν όσον αφορά τις επαναστάσεις (Γκερέν, 1973: 40).

Ο Στίρνερ, όμως, θεωρεί ότι κάθε επαναστατικό σχέδιο που αποσκοπεί στην εγκαθίδρυση μιας νέας καθολικής τάξης —έστω και δίχως κράτος— παραμένει εγκλωβισμένο σε εξωτερικές αφαιρέσεις, όπως ο «λαός», η «ανθρωπότητα» ή η «ηθική». Αντί της επανάστασης, ο Στίρνερ προκρίνει, όπως προαναφέρθηκε, προηγουμένως την *εξέγερση* (*Empörung*), μια βαθιά προσωπική πράξη άρνησης κάθε ετερόνομης αρχής, όχι προς όφελος ενός συλλογικού ιδανικού αλλά ως έκφραση της μοναδικότητας του ατόμου. Έτσι, ενώ οι αναρχικοί αγωνίζονται να καταλύσουν την εξουσία μέσω οργανωμένων κοινωνικών κινημάτων, ο Στίρνερ αποδομεί το ίδιο το θεμέλιο κάθε μορφής εξουσίας, απορρίπτοντας τόσο τον κρατισμό όσο και τις αφηρημένες ηθικές δεσμεύσεις που τον αναπαράγουν μέσα από την ίδια την επαναστατική ρητορική.

Αναλυτικότερα, η επανάσταση είναι μια κοινωνική και πολιτική πράξη που απλά ανατρέπει μια κατάσταση πραγμάτων για να εγκαταστήσει μια νέα ενώ η *εξέγερση* εκφράζει κάτι ριζοσπαστικότερο, «την ανικανοποίηση των ανθρώπων με τον εαυτό τους, δεν είναι ένας ένοπλος ξεσηκωμός, αλλά ένας ξεσηκωμός των ατόμων, ένας σηκωμός δίχως μέριμνα για τις διευθετήσεις που προκύπτουν απ' αυτόν» (Στίρνερ, 2005: 332). Πιο συγκεκριμένα, θέτοντάς το και με «ιστορικούς όρους, η Επανάσταση ήταν πάντα μία εξέγερση “επιτυχημένη”, άρα μία εξέγερση που αρνήθηκε τον εαυτό της, δηλαδή μία εξέγερση που έθεσε νέα δεδομένα, που άλλαξε τον κόσμο. Και αντίστροφα, η εξέγερση ήταν πάντα μία αποτυχημένη επανάσταση, δηλαδή μία επανάσταση που κάπου έσφαλλε και που κάπου κάτι δεν πήγε καλά, για να κατορθώσει να αλλάξει τον κόσμο. Η πρώτη μνημονεύεται θεσμικά, όπως για παράδειγμα η Γαλλική ή η Οκτωβριανή, η δεύτερη λησμονείται από τους θεσμούς και μνημονεύεται

μόνο εφόσον το παράδειγμα της συνεχίζει να συγκινεί, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με τις φοιτητικές εξεγέρσεις του '68» (Λάγιος, 2010: 155).

Παρόλα αυτά, φαίνεται ότι το πνεύμα της σκέψης του Στίρνερ, αν δεν δοθεί έμφαση στο πώς θα ονομαστεί κάτι (π.χ επανάσταση ή εξέγερση) δεν βρίσκεται τόσο μακριά από αυτό των αναρχικών. Και οι δύο λόγοι, έστω με διαφορετικές αφετηρίες, συγκλίνουν στη ριζική άρνηση του υπάρχοντος. Η αναρχική παράδοση, ειδικά στις πιο ριζοσπαστικές και μη-προγραμματικές της εκφάνσεις, εμμένει και αυτή στην πράξη της εξέγερσης ως βιαιότερης, απελευθερωτικής έκρηξης που δεν οργανώνεται γύρω από συγκεκριμένα μετεπαναστατικά μοντέλα, αλλά επιδιώκει πρωτίστως την καταστροφή των καταπιεστικών θεσμών που συνθλίβουν την ατομικότητα. Άλλωστε, όπως φάνηκε και προηγουμένως, οι αναρχικοί στοχαστές έσπευσαν να τονίσουν ότι το θαυμαστό στοιχείο των επαναστάσεων η αυθόρμητη ορμή των μαζών. Επίσης, γνωρίζουν την αντίφαση στην οποία ενδέχεται να βρεθούν καθώς οι επαναστατικές διαδικασίες εύκολα διολισθαίνουν προς την οργάνωση τους από ικανές επαναστατικές μειοψηφίες. Γι' αυτό, και ο Προυντόν και ο Μπακούνιν διευκρίνισαν τους όρους με τους οποίους πρέπει να γίνονται οι επαναστάσεις ή έδρασαν ενίοτε με τρόπο ανάλογο (Γκερέν, 1973, 40-42). «Πριν απ' όλα ο αναρχισμός είναι αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί ψυχική εξέγερση. Ο Ωγκυστέν Αμόν [...] συμπέρανε ότι ο αναρχικός είναι βασικά ένα εξεγερμένο άτομο» (Γκερέν, 1973: 16), γράφει ο Γκερέν, συμπληρώνοντας με τις ιδέες του Στίρνερ βάζοντας, έτσι, Στίρνερ και αναρχικούς εντός του ίδιου θεωρητικού σχήματος.

Επιπλέον, τα αναρχικά προτάγματα δεν απορρίπτουν κατ' αρχήν την εκρηκτικότητα ή τη χρήση της βίας: αντιθέτως, συχνά κάνουν λόγο για τη βία ως μορφή «αντιβίας» απέναντι στη συστημική βία της εξουσίας. Και ο Στίρνερ γράφει για τα πράγματα που ανήκουν στο λαό αλλά τα οικειοποιούνται οι βίαιοι εξουσιαστές: «Δίχως βία δεν μπορούμε να τα πάρουμε, όπως κι εσείς τα έχετε ασκώντας βία σε μας» (Στίρνερ, 2005: 284). Και η στάση των αναρχικών φανερώνει ένα έντονο πάθος για ρήξη και καταστροφή του κυρίαρχου πλαισίου, στοιχείο που έρχεται σε άμεση συνάφεια με τη στίρνερική έμφαση στην εξέγερση ως πράξη ορμητικής αποδέσμευσης από το υφιστάμενο κοινωνικοπολιτικό καθεστώς. Ο Μπακούνιν στην εξεγερτική του φράση «η χαρά της καταστροφής είναι ταυτόχρονα χαρά δημιουργική» (Μπακούνιν, 1985). θυμίζει πολύ το *τίποτα*, την αποδόμηση των πάντων από τον Στίρνερ, που είναι όμως

δημιουργική σε σημείο που να είναι το σημαντικότερο πράγμα που πρέπει να επιδιώκει το άτομο.

Έπειτα, ο Στίρνερ, όπως ειπώθηκε, απορρίπτει τη στρατηγική οργάνωση μιας επανάστασης με τελικό στόχο τη δημιουργία νέων θεσμών, υποστηρίζοντας ότι τέτοιες προσπάθειες, όσο ειλικρινείς κι αν είναι, καταλήγουν τελικά στην αντικατάσταση της μιας μορφής κυριαρχίας με μια άλλη. Οι αναρχικοί όσο κι αν μιλάνε για επανάσταση έχουν επίγνωση της κατάστασης αυτής, και μάλιστα ακριβώς αυτό περιλαμβάνει η βασική κριτική τους προς τον εξουσιαστικό κομμουνισμό, τον οποίο θεωρούν σε τελική φάση φορέα μιας νέας, και εξίσου καταπιεστικής εξουσίας. Στο κεφάλαιο του βιβλίου του «κριτική του εξουσιαστικού κομμουνισμού» ο Γκερέν και πάλι τοποθετεί τον Στίρνερ μαζί με τον Προυντόν και τον Μπακούνιν δείχνοντας πως όλοι «κεραυνοβολούν» τον εξουσιαστικό σοσιαλισμό (Γκερέν, 1973: 24-31). Συνεπώς, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η απόσταση μεταξύ των δύο προσεγγίσεων δεν είναι τόσο ουσιώδης όσο υποδηλώνεται από τον Στίρνερ. Ο Στίρνερ, σε μια προσπάθεια να ριζοσπαστικοποιήσει περαιτέρω τη σκέψη της ρήξης, ίσως να αντιλαμβάνεται τους αναρχικούς ως περισσότερο ενταγμένους στη λογική της πολιτικής από όσο μπορεί πραγματικά να είναι.

2.5 Το ζήτημα της Ιδιοκτησίας

Από την ανάλυση του Στίρνερ γύρω από την έννοια της *κυριότητας* ανακύπτει, όπως αναφέρθηκε, το ζήτημα της ιδιοκτησίας, το οποίο αποτελεί μια από τις σημαντικότερες αντιθέσεις του με την κλασική αναρχική παράδοση. Πολλοί αναρχικοί υποστηρίζουν ότι η ιδιοκτησία πρέπει να ανήκει συλλογικά στην κοινωνία και αντιτίθενται στις συνηθισμένες σχέσεις ιδιοκτησίας. Η θέση αυτή βασίζεται σε αρχές όπως η δικαιοσύνη, η αρετή, ο σεβασμός και η αγάπη—αρχές που, μολονότι εκκοσμικευμένες, διατηρούν ένα είδος ηθικού ή και θρησκευτικού χαρακτήρα. Στο πλαίσιο αυτό, η κοινωνία υποκαθιστά τον Θεό ως υπέρτατη ηθική αναφορά, διακρινόμενη μια μορφή ετερονομίας που ο Στίρνερ απορρίπτει ριζικά (Λάγιος, 2010: 146-147).

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Στίρνερ: «οι άνθρωποι είναι εξ ορισμού άνισοι και η έννοια της ισότητας, της ίσης κατανομής του πλούτου άλλη μια αυταπάτη, ένα πέπλο που σκεπάζει τις πραγματικές ανθρώπινες σχέσεις, κι ένας πλήρως ανεδαφικός και ουτοπικός στόχος. Έτσι, ο Στίρνερ αντιστρέφει πλήρως την άποψη του Γάλλου αναρχικού στοχαστή Πιερ Ζοζέφ Προυντόν ότι “η ιδιοκτησία είναι κλοπή”»: δεν νοείται

“μοναδικός” δίχως ιδιοποίηση, ιδιοκτησία (ανάλογη με τη δύναμή του), άρα ο μοναδικός είναι “εξ ορισμού κλέφτης”» (Στίρνερ, 2005: 11-12). Από την άλλη και ο Προυντόν μιλάει για «κλοπή» εννοώντας κάτι πολύ συγκεκριμένο. Δεν απορρίπτει κάθε μορφή ατομικής κατοχής, αλλά καταγγέλλει την ιδιοκτησία ως νομικό και κοινωνικό θεσμό που επιτρέπει την εκμετάλλευση της εργασίας των άλλων· σε αντίθεση με την κατοχή που βασίζεται στη χρήση και την προσωπική εργασία, η ιδιοκτησία, ως δυνατότητα απόσπασης πλεονάσματος χωρίς εργασία, συνιστά για τον ίδιο μια θεσμοποιημένη μορφή κλοπής.

Λεπτομερέστερα, «στο κείμενο του Προυντόν “Τι είναι ιδιοκτησία”, έργο του 1840, ο Προυντόν καταδικάζει την ιδιωτική ιδιοκτησία και λέει ότι η ιδιοκτήτρια των μέσων παραγωγής γίνεται η κοινωνία, ενώ το άτομο κρατά την ελεύθερη διάθεση καρπών της εργασίας του. Βεβαιώνοντας ότι ο κόσμος ανήκει σε όλους, τον αποδίδει υπόρρητα σε όλα τα εγώ που αποτελούν την ολότητα. Η πίστη, όμως, στα φαντάσματα μετασχηματίζει την ολότητα σε έναν τρομερό αφέντη, ο οποίος ιεροποιημένος και υποστηριζόμενος από το φάντασμα του δικαίου, στερεί κάθε κατοχή και καταπιέζει τα εγώ. Με τον αγώνα τους εναντίον του εγωισμού, ο Προυντόν και οι κομμουνιστές απλώς συνεχίζουν και ολοκληρώνουν τη χριστιανική αρχή της αγάπης, η οποία συνίσταται στο να θυσιάζεσαι για κάτι γενικό και ξένο» (Αρβόν, 2017: 81).

Η θεμελιώδης ένσταση του Στίρνερ έγκειται στο ότι τόσο η κομμουνιστική όσο και η αναρχική κριτική συχνά δεν αποδομούν αυτή την κατασκευή καθαυτή· δεν θέτουν υπό αμφισβήτηση την ίδια την ιδέα της ιδιοκτησίας ως αξιακής αρχής, αλλά επικεντρώνονται στον τρόπο με τον οποίο αυτή εφαρμόζεται ή κατανέμεται. Έτσι, αναπαράγουν τον ηθικό ορίζοντα που προσπαθούν να ανατρέψουν: αντί να απορρίπτουν το φάντασμα, το αντικαθιστούν με ένα άλλο, που λειτουργεί εξίσου κανονιστικά. Η κριτική τους, τελικά, δεν στοχεύει την ίδια την υπερβατικότητα της ιδιοκτησίας, αλλά περιορίζεται στην ανακατανομή των όρων ύπαρξής της (Λάγιος, 2010: 149).

Ωστόσο, υπάρχουν και ομοιότητες που φέρνουν κοντά αυτές τις θεωρίες. Τόσο οι αναρχικοί όσο και ο Στίρνερ «συμφωνούν στη μη παραδοχή των αναπαλλοτριωτών δικαιωμάτων ιδιοκτησίας» (Αρβόν, 2017: 18). Αυτό σημαίνει ότι απορρίπτονται τα έμφυτα, απαράγραπτα και αμεταβίβαστα δικαιώματα, όπως συχνά θεωρούνται η ελευθερία ή η ιδιοκτησία στο κλασικό φιλελεύθερο πλαίσιο. Για τον Στίρνερ, κάτι είναι

«δικό μου» μόνο εφόσον το κατέχω και το υπερασπίζομαι με τη δύναμή μου, όχι επειδή ένα αφηρημένο δικαίωμα το εγγυάται. Πολλοί αναρχικοί συμφωνούν σε αυτό, βλέποντας την ιδιοκτησία ως κοινωνικό κατασκεύασμα που πρέπει να αποδομηθεί ή να καταργηθεί, όχι ως ένα δικαίωμα που υπάρχει εκτός ιστορικών και κοινωνικών σχέσεων. Ο Κροπότκιν λέει: «Το ν' αρνηθούνε όμως τις ολέθριες συνέπειες των τωρινών μορφών ιδιοκτησίας, το να δικαιολογήσουν το δικαίωμά τους στην ιδιοκτησία, αυτό δεν μπορούν να το κάνουν. Ασκούν αυτό το δικαίωμα, όσο τούς αφήνουν να το κάνουν, δίχως όμως να προσπαθούν να το στηρίξουν σε μια ιδέα» (Κροπότκιν, 1985: 18).

Επίσης, όπως επισημαίνει ο Blumenfeld, ο Στίρνερ έχει μια πολύ ειδική ερμηνεία της έννοιας της ιδιοκτησίας. Αντιλαμβάνεται την ιδιοκτησία ως έκφραση μιας ενεργητικής σχέσης *δύναμης*. Η ιδιοκτησία, για εκείνον, δεν συνίσταται στην κατοχή ενός αντικείμενου, το οποίο έχει αυτόνομη ύπαρξη, αλλά στη δυνατότητα του ατόμου να το καταλαμβάνει, να το ελέγχει και να το χρησιμοποιεί. Αυτό που είναι *δικό μου* δεν είναι το πράγμα καθαυτό, αλλά η ισχύς μου επ' αυτού. Κατ' επέκταση, η ιδιοκτησία είναι μια δυναμική πράξη κατάληψης, και τα όριά της καθορίζονται από την ικανότητα κάποιου να διατηρεί και να υπερασπίζεται τη διεκδίκησή του. Η προσέγγιση αυτή συγκλίνει με τη λογική της απαλλοτρίωσης, όπως τη διατύπωσαν ο Μαρξ και ο Κροπότκιν, για την αποκατάσταση της ισχύος των κοινωνικά αποκλεισμένων τάξεων (Blumenfeld, 2018: 73-74). Έτσι, φαίνεται ότι οι δύο προσεγγίσεις δεν απομακρύνονται ανυπέρβλητα.

2.6 Αντικρατισμός και Θρησκεία

Κοινό ανάμεσα στους κλασικούς αναρχικούς και τον Στίρνερ είναι σίγουρα η κριτική προς κάθε μορφή αυθεντίας που επιβάλλεται, όπως το κράτος, η θρησκεία ή οποιαδήποτε κοινωνική αξία.

Ο Στίρνερ διατείνεται: «Εγώ είμαι ο θανάσιμος εχθρός του κράτους, το οποίο πάντα ταλαντεύεται ανάμεσα στην εναλλαγή: αυτό ή εγώ» (Στίρνερ, 2005: 70). Τα χωρία των αναρχικών στοχαστών που εκφράζονται κατά του κράτους είναι αμέτρητα. Ο Κροπότκιν ολοκληρώνοντας το έργο του *Το κράτος και ο Ιστορικός του Ρόλος* λέει: «Είτε θα υπάρχει πάντα το κράτος και θα συντρίβει κάθε ατομική και τοπική ζωή [...] είτε καταστρέφονται τα κράτη και ξεκινά μια καινούρια ζωή [...] η οποία θα στηρίζεται

στις ζωντανές ιδέες και πρωτοβουλίες των ατόμων και των ομάδων για τη δημιουργία των οποίων συμφώνησαν τα άτομα απολύτως ελεύθερα» (Κροπότκιν, 2009: 94). Και ο Μπακούνιν: «Το κράτος είναι μια καθολικότητα που καταβροχθίζει, που ζει από ανθρώπινες θυσίες, όπως και η εκκλησία» (Μπακούνιν, 1985: 107).

Ο Στίρνερ, όπως και οι αναρχικοί, δεν απορρίπτει απλώς τις επιμέρους μορφές του κράτους, αλλά την ίδια την έννοια της κρατικής εξουσίας ως αρχής κυριαρχίας. Αυτό το εξηγεί ο Saul Newman δείχνοντας ότι ο Στίρνερ αντιστρατεύεται κάθε προσπάθεια αναπαραγωγής της εξουσίας, ακόμη και μέσω επαναστατικών προγραμμάτων όπως ο μαρξισμός, θεωρώντας ότι η κατάληψη της εξουσίας απλώς ανανεώνει τον μηχανισμό κυριαρχίας υπό νέα μορφή – μια εναλλαγή στο φορέα της εξουσίας κι όχι στην ίδια την εξουσία. Αντί για την «αντικατάσταση του ενός κράτους από ένα άλλο», προτείνει την πλήρη αποδόμηση του κρατικού θεσμού. Η ριζική αυτή τοποθέτησή του τον αναδεικνύει ως αντιεξουσιαστή στοχαστή. Μέσα από αυτήν τη στάση, ο Στίρνερ απορρίπτει τόσο τις θεμελιώσεις της κρατικής όσο και της επαναστατικής εξουσίας: «ο πόλεμος θα έπρεπε μάλλον να κηρυχθεί ενάντια στο ίδιο το καθεστώς, στο Κράτος, όχι σε κάποιο συγκεκριμένο κράτος, ούτε σε κάτι σαν τη συγκεκριμένη κατάσταση του κράτους σε δεδομένη στιγμή· ο στόχος δεν είναι ένα άλλο κράτος (όπως ένα “λαϊκό κράτος”）」 (Στίρνερ, 1993 σε Newman, 2001: 55).

Επίσης, ο Newman παραθέτει και την εξής ομοιότητα. Υποστηρίζει ότι ο Στίρνερ, όπως και οι αναρχικοί, αντιλαμβάνεται το κράτος ως αυτόνομη πηγή καταπίεσης, ανεξάρτητη από την οικονομία. Αντίθετα με τον μαρξισμό, δεν το θεωρεί απλώς εργαλείο της αστικής τάξης. Υποστηρίζει ότι η πολιτική εξουσία του κράτους υπερισχύει της οικονομικής (Newman, 2001: 55-56).

Απ’ την άλλη, βέβαια, όταν ο Στίρνερ αναφέρεται σε ένα κόμμα (*partei*), παρόλο που του ασκεί εκτενή κριτική λέει επίσης: «Άρα, ένας εγωιστής δεν θα μπορούσε ποτέ να αγκαλιάσει ένα κόμμα ή να ενταχθεί σε ένα κόμμα; Ναι, θα μπορούσε, μόνο που δεν μπορεί να αφήσει να τον αγκαλιάσει και τον πάρει το κόμμα. Γι’ αυτόν, το κόμμα παραμένει πάντα μια συνάθροιση: είναι ένας από το κόμμα, παίρνει μέρος (Στίρνερ, 2005: 252). Το σημείο αυτό εισάγει μια ενδιαφέρουσα ένταση σε σχέση με την προηγούμενη ριζική απόρριψη κάθε μορφής κυριαρχίας: εδώ δεν έχουμε τόσο την άρνηση του κόμματος ή της εξουσίας καθαυτής, όσο την αξίωση για τον απόλυτο έλεγχο της σχέσης από το *Εγώ*. Αυτό εγείρει το ερώτημα κατά πόσο ο αντικρατισμός

του Στίρνερ συνδέεται ουσιαστικά με την αναρχική παράδοση ή αν προκύπτει από μια εντελώς διαφορετική αφετηρία, εκείνη της εγωιστικής *αυτοκυριότητας*, που αυτή θα αποτελέσει το κριτήριο για το αν κάτι θα πρέπει να αποφευχθεί ή όχι.

Μαζί με το θεσμό του κράτους συνήθως γίνεται λόγος και γι' αυτόν της θρησκείας. Στον Στίρνερ και την αναρχική σκέψη είναι η ριζική απόρριψη της θρησκείας ως μορφής εξωτερικής εξουσίας και ιδεολογικής καθυπόταξης. Οι αναρχικοί, όπως ο Μπακούνιν, αντιμετωπίζουν τη θρησκεία ως μηχανισμό που αναπαράγει την εξουσία, καθιλώνοντας το άτομο στη θέση του υπάκουου υποκειμένου μέσω της ηθικής ενοχής, του φόβου και της υπόσχεσης μεταφυσικής σωτηρίας. Ο Μπακούνιν γράφει: «επειδή αγαπώ και εκτιμώ βαθιά την ανθρώπινη ελευθερία [...] αντιστρέφω τη φράση του Βολταίρου και λέω πως, αν ο Θεός υπήρχε πραγματικά θα έπρεπε να τον εξαφανίσουμε» (Μπακούνιν, 1985: 119).

Παρόμοια, ο Στίρνερ αποδομεί τη θρησκεία. Όχι μόνο ως θεσμική δομή, αλλά και ως εσωτερικευμένη *έμμονη ιδέα* που δεσμεύει τον νου του ατόμου και περιορίζει την αυτονομία του *Εγώ*. Για τον ίδιο, η πίστη σε ανώτερες ουσίες, όπως ο Θεός, η Ανθρωπότητα ή η Ηθική, συνιστά μορφή κυριαρχίας- *φάντασμα*, ισοδύναμη με την κρατική ή πολιτική εξουσία: «Θεός, ο Χριστός, η Αγία Τριάδα, η ηθικότητα, το καλό κ.τ.λ είναι τέτοια δημιουργήματα, για τα οποία δεν πρέπει να επιτρέπω στον εαυτό μου να λέει μόνον ότι είναι αλήθειες, αλλά ότι είναι και απάτες» (Στίρνερ, 2005: 353).

Αν και προσεγγίζουν το ζήτημα από διαφορετικές θεωρητικές αφετηρίες —οι αναρχικοί μέσω της κοινωνικής κριτικής, ο Στίρνερ μέσω της ριζικής ατομικότητας— η κοινή τους στάση αποσκοπεί στη χειραφέτηση του ατόμου από κάθε εξωγενή και υπερβατική αρχή.

2.7 Εργασία

Ως προς τον θεσμό της εργασίας, οι αναρχικοί δίνουν έμφαση στην απελευθέρωση της εργασίας από την εκμετάλλευση και συχνά υιοθετούν μορφές συλλογικής οργάνωσης και άμεσης δράσης, όπως τα εργατικά συμβούλια, τις συνελεύσεις, το συνδικαλισμό και τις κολλεκτίβες. Αντιλαμβάνονται την εργατική τάξη ως μαχόμενο κομμάτι της κοινωνίας που έχει το δίκιο με το μέρος της και μπορεί να συσπειρωθεί και να φέρει την ανατροπή.

Ο Στίρνερ δεν αναγνωρίζει την «εργατική τάξη» ως συλλογική, ηθική ή ιστορική οντότητα με απελευθερωτικό δυναμικό, τουλάχιστον όχι με τον συστηματικό τρόπο που έχουν μιλήσει οι αναρχικοί γι' αυτήν. Η έννοια της εργασίας για τον ίδιο δεν είναι τόσο ένα μέσο συλλογικής χειραφέτησης, αλλά μια μορφή και έκφραση υποταγής όταν επιβάλλεται ως καθήκον ή κοινωνική αξία. Για τον Στίρνερ, κάθε άτομο πρέπει να εργάζεται μόνο εφόσον αυτό εξυπηρετεί τα δικά του συμφέροντα και επιθυμίες. Η εργασία, λοιπόν, δεν είναι διακριτό συλλογικό πεδίο αγώνα αλλά καθίσταται πεδίο ατομικής χρήσης ή και απόρριψης. Οποσδήποτε, απ' την άλλη, τονίζει και την αναγκαιότητα για την αφύπνιση των εργατών: «Οι εργάτες έχουν την πιο τεράστια δύναμη στα χέρια τους, και αν καταφέρουν κάποτε να τη συνειδητοποιήσουν και να τη χρησιμοποιήσουν, τίποτε δεν θα τους αντισταθεί: αρκεί μόνο να σταματήσουν τη δουλειά, να θεωρήσουν τα προϊόντα της εργασίας τους δικά τους και να τα χαρούν. Αυτό είναι το νόημα των εργατικών αναταραχών που εκδηλώνονται εδώ κι εκεί. Το κράτος στηρίζεται -στη δουλειά της εργασίας. Αν ελευθερωθεί η εργασία, το κράτος θα χαθεί» (Στίρνερ, 2005: 134).

Συμπερασματικά, ο Στίρνερ αναγνωρίζει τη δύναμη των εργατών, αλλά δεν την εντάσσει σε ένα σχέδιο συλλογικής απελευθέρωσης με βάση μια «τάξη» ή «αποστολή». Αυτό που προτείνει είναι ότι οι εργάτες, για να είναι πραγματικά ελεύθεροι, πρέπει να απορρίψουν την ταυτότητά τους ως εργάτες, δηλαδή να αρνηθούν τη θέση που τους έχει αποδώσει η κοινωνία και η ιδεολογία, και να ενστερνιστούν την εγωιστική αυτοκυριαρχία — να πάψουν να εργάζονται και να ιδιοποιηθούν και να απολαύσουν τα προϊόντα της εργασίας τους. Δεν προτείνει μια κολλεκτιβιστική επανάσταση, αλλά μια εξέγερση ατομικής κυριαρχίας. Οι αναρχικοί βλέπουν τους εργάτες ως φορείς άμεσης δράσης, ενάντια στο κράτος και τον καπιταλισμό, μέσα από συλλογικές μορφές οργάνωσης.

Τέλος, ο Αρβόν επισημαίνει μια διαφωνία που εξέφρασε ο Στίρνερ απέναντι στον Προυντόν σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο αντιλήφθηκε την εργασία και την κοινωνική οργάνωση. Ο Προυντόν, στο έργο «*Η δημιουργία της τάξης*», επιδιώκει την αντικατάσταση του ανταγωνισμού από την οργάνωση της εργασίας κάνοντας λόγο για «αντίστοιχη αξία της χειρωνακτικής και της διανοητικής εργασίας», επειδή θεωρούσε ότι η αστική τάξη μετέτρεψε την εργασία σε εργαλείο αλλοτρίωσης και στέρησης της αυθεντικής απόλαυσης των αγαθών. Στον αντίποδα, ο Στίρνερ εστιάζει στην ατομική αυτονομία και ελευθερία, απορρίπτοντας κάθε καθολική αρχή ή εξωτερική οργάνωση

της εργασίας, ακόμη κι αν αυτή φέρει προοδευτικά χαρακτηριστικά. Για τον Στίρνερ, κάθε συλλογική οργάνωση που υπαγορεύεται από ιδέες ή αφηρημένες αξίες –όπως η «ανθρώπινη εργασία» ή το κοινό καλό– καταλήγει να καταπιέζει το άτομο. Έτσι, ενώ ο Προυντόν επιζητεί μια ηθικοκοινωνική ανασυγκρότηση της εργασίας, ο Στίρνερ παραμένει αμετακίνητος στην υπεράσπιση της προσωπικής κυριαρχίας έναντι οποιασδήποτε μορφής εξωτερικού εξαναγκασμού, ακόμα κι αν αυτός παρουσιάζεται ως χειραφετητικός (Αρβόν, 2017: 89-90).

2.8 Οι αναρχικοί για τον Στίρνερ

Οι αναρχικοί δεν ασχολήθηκαν εκτενώς με τον Στίρνερ αλλά συχνά εναντιώθηκαν στις ατομικιστικές τάσεις. «Τόσο ο Κροπότκιν όσο και ο Μαλατέστα άσκησαν έντονη κριτική» σε αυτές (Κίνα, 2011: 42). Συγκεκριμένα, ο Κροπότκιν σε μια σύντομη αναφορά του στον Στίρνερ στο έργο του *Modern Science* δηλώνει τα εξής: «Είναι εύκολο να φανεί, [...] ότι αυτό το είδος ατομικισμού, καθώς στοχεύει στην “πλήρη ανάπτυξη” όχι όλων των μελών της κοινωνίας, αλλά μόνο εκείνων που θεωρούνται οι πιο προικισμένοι, χωρίς να νοιάζεται για το δικαίωμα πλήρους ανάπτυξης όλων, δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια μεταμφιεσμένη επιστροφή στο σημερινό μονοπώλιο της εκπαίδευσης των λίγων. Στην ουσία, απλώς σημαίνει ένα “δικαίωμα στην πλήρη ανάπτυξη” για τις προνομιούχες μειοψηφίες. Όμως, τέτοια μονοπώλια δεν μπορούν να διατηρηθούν παρά μόνο με την προστασία ενός νομοθετικού μονοπωλίου και μιας οργανωμένης κρατικής καταστολής. Έτσι, οι διεκδικήσεις αυτών των ατομικιστών οδηγούν αναγκαστικά σε επιστροφή στην κρατική ιδέα και στην ίδια καταστολή την οποία καταγγέλλουν με τόσο πάθος οι ίδιοι» (Κροπότκιν, 1912: 50).

Ο Κροπότκιν, εδώ, υποστηρίζει ότι ο ατομικισμός του Στίρνερ, εστιάζοντας στην πλήρη ανάπτυξη μόνο των «προικισμένων» ατόμων και αδιαφορώντας για το συλλογικό δικαίωμα στην αυτοπραγμάτωση, οδηγεί αναπόφευκτα στην αναπαραγωγή κοινωνικών ανισοτήτων και προνομίων. Δεδομένου ότι η διατήρηση αυτών των προνομίων προϋποθέτει τη στήριξη ενός θεσμοθετημένου πλαισίου καταστολής, όπως το κράτος, ο Κροπότκιν επισημαίνει την εγγενή αντίφαση του συγκεκριμένου ατομικισμού: ενώ ρητορικά απορρίπτει το κράτος, στην πράξη εξαρτάται από αυτό για την επιβολή των μονοπωλιακών του αξιώσεων.

Ακόμα, ο Μαλατέστα, ως θεωρητικός της πρακτικής δράσης και της κοινοτικής οργάνωσης, επέκρινε έντονα τον υπερβολικό ατομικισμό: Στην απάντησή του έναντι των ατομικιστών, τονίζει ότι το άτομο δεν μπορεί να υπάρξει έξω από την κοινωνία και ότι η πραγματική ελευθερία πρέπει να συμπεριλαμβάνει αλληλοϋποστήριξη και συντονισμό μεταξύ του ενός και των άλλων: «Ο αναρχικός γνωρίζει ότι το άτομο δεν μπορεί να ζήσει έξω από την κοινωνία· στην πραγματικότητα, δεν θα υπήρχε ως ανθρώπινο ον αν δεν έφερε μέσα του το άθροισμα του έργου αμέτρητων γενεών και αν δεν ωφελούνταν σε όλη τη διάρκεια της ζωής του από τη συμμετοχή των συγχρόνων του» (Malatesta, 2015: 16).

Κλείνοντας, η σύγκριση του Στίρνερ με τον κλασικό αναρχισμό αναδεικνύει την κεντρική ένταση μεταξύ ατομικής αυτονομίας και συλλογικής αλληλεγγύης, δείχνοντας πως και οι δύο παραδόσεις, αν και ακολουθούν διαφορετικές αφετηρίες, αποσκοπούν στη ριζική απελευθέρωση του ανθρώπου.

Σε αυτό το σημείο καθίσταται αναγκαίο να εξεταστεί πώς η στίρνερική έμφαση στο άτομο επηρέασε και αναπροσδιόρισε μεταγενέστερα ρεύματα. Η μετάβαση προς τον ατομικιστικό αναρχισμό δεν συνιστά απλή συνέχιση της σκέψης του Στίρνερ, αλλά μάλλον μια δημιουργική πρόσληψη και μετασχηματισμό των ιδεών του, σε συνάρτηση με τα κοινωνικά και ιστορικά συμφραζόμενα του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα.

Κεφάλαιο 3 Στίρνερ και αναρχικός ατομικισμός

3.1 John Henry Mackay

Όπως επισημαίνει και ο ιστορικός Μαξ Νετλάου, το έργο του Μαξ Στίρνερ έχει υποστεί «πολλές και διαφορετικές κριτικές αναγνώσεις» (Κάρλσον, 1972: 16). Η πλέον διαδεδομένη ερμηνεία τον συνδέει με το ρεύμα του ατομικιστικού αναρχισμού. Ιστορικοί του αναρχικού κινήματος, όπως ο Ντανιέλ Γκερέν, αφιερώνουν χώρο στο έργο τους για να αναλύσουν την έμφαση του Στίρνερ στη δυναμική του ατόμου, υπογραμμίζοντας τη συμβολή του στη συγκρότηση της ατομικιστικής σκέψης εντός του αναρχισμού. Ωστόσο, αυτή η σύνδεση δεν είναι χωρίς προβληματισμούς. Συχνά

συνοδεύεται από έναν υπαινικτικό υποβιβασμό, τοποθετώντας τον Στίρνερ στο περιθώριο της αναρχικής σκέψης, σε μια ζώνη σχεδόν μηδενιστική.

Παρότι ο ίδιος ο Στίρνερ δεν αυτοπροσδιορίστηκε ποτέ ως αναρχικός —ούτε ως ατομικιστής αναρχικός—, η επιρροή του σε πρόσωπα και κινήματα που σχετίζονται άμεσα με τον ατομικιστικό αναρχισμό είναι έντονη και διαρκής. Η συμβολή του βρίσκεται όχι μόνο στο περιεχόμενο των ιδεών του, αλλά και στον διάλογο που αυτές πυροδότησαν εντός του αναρχικού στοχασμού. Σε γενικές γραμμές, η κατηγοριοποίηση του Στίρνερ παραμένει αμφιλεγόμενη και συχνά προκαλεί αμηχανία. Όμως, η σημασία της μελέτης του δεν έγκειται τόσο στην ανάγκη απόδοσής του σε μία και μόνο θεωρητική κατηγορία, όσο στην ανάλυση της σχέσης του με τον ατομικιστικό αναρχισμό, καθώς αυτή αναδεικνύει ένα πλούσιο και γόνιμο πεδίο προβληματισμού. Το παρόν κεφάλαιο θα επιχειρήσει να αναδείξει ορισμένους σημαντικούς αναρχικούς στοχαστές με ατομικιστικές προσεγγίσεις, οι οποίοι αξιοποίησαν τη σκέψη του Στίρνερ για να θεμελιώσουν και να υποστηρίξουν τις θεωρητικές τους θέσεις.

Πρώτον, ο John Henry Mackay (1864–1933) αποτέλεσε κομβική φυσιογνωμία για την αναβίωση του ενδιαφέροντος γύρω από τον Στίρνερ στα τέλη του 19ου αιώνα. Ήταν εκείνος που επανέφερε στο προσκήνιο τον παραγνωρισμένο φιλόσοφο, με την επανέκδοση των έργων του, τη συγγραφή της μοναδικής του βιογραφίας και την ένταξή του στην αναρχική παράδοση (Blumenfeld, 2018: 25). Ο Mackay, θεωρείται από τις σημαντικότερες φωνές του στιρνερικού ρεύματος, συνδυάζοντας την πολιτική σκέψη με προσωπικά βιώματα και κοινωνικούς αγώνες (Kina, 2011: 46).

Ο Mackay υπήρξε λογοτέχνης και ποιητής, ο οποίος συμμετείχε δυναμικά σε αγώνες υπέρ των δικαιωμάτων των ομοφυλόφιλων. Αν και αρχικά δραστηριοποιήθηκε στους κύκλους του αναρχισμού χωρίς να έχει ακόμη επηρεαστεί από τον Στίρνερ, το μυθιστόρημά του *The Anarchists*, το οποίο καταγράφει τις εμπειρίες του στο αναρχικό κίνημα του Λονδίνου (1887–88), αποτέλεσε το έργο που τον καθιέρωσε ως εκπρόσωπο του ατομικιστικού αναρχισμού και τον συνέδεσε περισσότερο με τον φιλόσοφο. Με την πάροδο του χρόνου, ο Mackay αναγνώρισε τη σύμπτωση των ιδεών του με εκείνες του Στίρνερ, αγάλιασε τη σκέψη του με ενθουσιασμό και εργάστηκε εντατικά για τη διάδοσή της. Ο ίδιος ο Κροπότκιν παραδέχτηκε τη συμβολή του Mackay στη διάδοση του Στίρνερ, κάτι που εκείνος αποδέχθηκε με χαρακτηριστική αυτοπεποίθηση: «Τι θα

γνώριζε κανείς σήμερα για τον Μαξ Στίρνερ και τη ζωή του χωρίς εμένα; [...] Τίποτα!» (Mackay, 2000: 52 σε Kina, 2011: 46).

Ο Mackay αυτοπροσδιοριζόταν ως ατομικιστής αναρχικός και «υποστήριζε ότι ο αναρχισμός ήταν κατ' ανάγκην μια ατομικιστική δοξασία». Ο αναρχισμός για να είναι συνεπής με τον πυρήνα του, έπρεπε να απορρίπτει κάθε μορφή κολλεκτιβισμού – και ιδίως τον κομμουνισμό. Πίστευε, δηλαδή, ότι τα άτομα θα διέθεταν την ελευθερία να διαμορφώνουν τον προσωπικό τους βίο σύμφωνα με τις επιθυμίες τους και να δοκιμάζουν διαφορετικούς τρόπους ζωής χωρίς εξωτερικούς καταναγκασμούς ή θεσμικούς περιορισμούς. Κατά την άποψή του, ο αναρχισμός προϋπέθετε την πλήρη κατάργηση του κράτους, των εξαναγκαστικών θεσμών, καθώς και την απελευθέρωση των ατόμων ώστε να ζήσουν σύμφωνα με τις προσωπικές τους επιθυμίες και συμφέροντα, σε ένα περιβάλλον ισοδύναμης ελευθερίας. Η ελευθερία αυτή θα συνοδευόταν από το τέλος των γραφειοκρατικών και επαγγελματικών μονοπωλίων, την ενίσχυση της επικοινωνίας και την πρόσβαση σε ελεύθερη εκπαίδευση, ανταλλαγή και οικονομία βασισμένη στη δίκαιη εργασία (Kina, 2011: 47).

Παρόμοια με τον Στίρνερ, έδειξε ότι ο κομμουνισμός μοιάζει με ένα σύστημα καταστολής: υποτάσσοντας τα άτομα στο «γενικό καλό», κατεύθυνε κάθε πλευρά της ανθρώπινης ζωής – από την εργασία έως την οικογένεια, τη γνώση και την τέχνη – προς κρατικούς στόχους. Κατ' αυτόν, ο κομμουνισμός δεν ήταν παρά η εγκαθίδρυση μιας εξουσιαστικής δομής, επενδυμένης με το λεξιλόγιο της ισότητας και της προόδου, η οποία στην πράξη οδηγούσε σε πλήξη, ομοιομορφία και απώλεια ατομικής ελευθερίας (Kina, 2011: 48).

Η προσωπική εμπειρία του Mackay στο Λονδίνο και οι επαφές του με τον αναρχοκομμουνισμό τον οδήγησαν να διατυπώσει μια βαθιά κριτική στις ουτοπικές υποθέσεις του. Αν και δεν αμφισβητούσε τις αγαθές προθέσεις στοχαστών όπως ο Μπακούνιν ή ο Κροπότκιν, πίστευε πως η αδυναμία τους να αναγνωρίσουν τις συνέπειες των ιδεών τους οδηγούσε σε επικίνδυνες αυταπάτες, ιδέα που ευθυγραμμίζεται με τη σύλληψη του Στίρνερ. Κατά την εκτίμησή του, οι αναρχοκομμουνιστές πρότειναν μια νέα μορφή κρατικής επιτήρησης, η οποία, στο όνομα της ισότητας, θα εγκλώβιζε την ελευθερία (Kina, 2011: 49).

Ο ίδιος ο Mackay υπήρξε ιδιαίτερα ευαίσθητος στις κοινωνικές εντάσεις που προκαλούσε η προσωπική ελευθερία. Αναγνώριζε ότι τέτοιες εντάσεις δεν επιδέχονταν

τελική λύση μέσω κανόνων, αλλά έπρεπε να αφεθούν στη ροή της ζωής. Αυτή η στάση συνδέεται και με την προσωπική του ταυτότητα, καθώς μέσα από τον αγώνα για δικαιώματα – όπως η υπεράσπιση της ελευθερίας στη σεξουαλική επιλογή – συνέλαβε την ελευθερία ως τη δυνατότητα του ατόμου να ακολουθεί αυτό που ο ίδιος αποκαλούσε «μοίρα» (Kina, 2011: 48). Το ιδανικό του για τη σχέση με τους άλλους ήταν η «ελεύθερη αγάπη», θεμελιωμένη στην αμοιβαιότητα, τη συναίνεση και την αποδέσμευση από κάθε νομικό ή κοινωνικό καταναγκασμό: «η ‘ελευθερία να ενωθεί κανείς ερωτικά με οποιοδήποτε άλλο άτομο προς το οποίο νιώθει έλξη, εφόσον υπάρχει αμοιβαία αγάπη, και να του επιτρέπεται να χωρίσει από αυτό το άτομο οποιαδήποτε στιγμή, όταν η έλξη παύει να υπάρχει’» (Kennedy, 2002: 19 σε Kina, 2011: 48). Η αντίληψη της αγάπης και της ένωσης ως ελεύθερης και αυτόβουλης σχέσης —αν και όχι ακριβώς στα ίδια συμφραζόμενα ερωτισμού που περιγράφει εδώ ο Mackay— αναδείχθηκε επίσης στη σκέψη του Στίρνερ.

Ο Mackay μπορεί δικαίως να θεωρηθεί ένας από τους πλέον συνεπείς και ουσιαστικούς συνεχιστές της σκέψης του Στίρνερ, καθώς ενσάρκωσε και διεύρυνε στον δικό του ιστορικό και κοινωνικό ορίζοντα τον πυρήνα του στιρνερικού ατομικισμού. Όπως και ο Στίρνερ, ο Mackay τοποθέτησε την ατομική ελευθερία στο επίκεντρο της πολιτικής και ηθικής του σκέψης, απορρίπτοντας κάθε μορφή συλλογικής δέσμευσης που καταπνίγει την αυτονομία του ατόμου. Η αντίληψή του για μια κοινωνία χωρίς κρατικούς και θεσμικούς περιορισμούς, όπου το άτομο είναι ελεύθερο να ζήσει και να πειραματιστεί σύμφωνα με τις προσωπικές του επιθυμίες, αντανακλά άμεσα την στιρνερική έμφαση στον *μοναδικό* και στην απόρριψη των αφηρημένων καθολικοτήτων. Παράλληλα, ο Mackay ανέδειξε τη σημασία της ελεύθερης αγάπης και σεξουαλικότητας, διεκδικώντας έμπρακτα το δικαίωμα στη διαφορετικότητα, σε πλήρη εναρμόνιση με το αίτημα του Στίρνερ για ριζική ατομική αυτενέργεια. Η προσήλωσή του στην άρση θεσμικών περιορισμών και η διαρκής υπεράσπιση της προσωπικής επιθυμίας ως θεμελίου κάθε ανθρώπινης σχέσης, τον καθιστούν όχι μόνο αναβιωτή αλλά και δημιουργικό επεξεργαστή της στιρνερικής παράδοσης. Ακόμα, η σφοδρή του κριτική προς τον κομμουνισμό —τον οποίο αντιλαμβανόταν ως εγγενώς κατασταλτικό και εχθρικό προς την ατομικότητα— ενίσχυσε τη στιρνερική του τοποθέτηση, καθώς υπογράμμιζε την αντίθεσή του σε κάθε ιδεολογία που επιδιώκει την εξίσωση των ατόμων μέσω εξουσιαστικών μηχανισμών. Έτσι, ο Mackay δεν περιορίστηκε σε μια

φιλολογική αναβίωση του Στίρνερ, αλλά μετασημάτισε τις ιδέες του σε ζωντανή πολιτική πράξη και προσωπικό βίωμα.

3.2 Benjamin R. Tucker

Η επίδραση του έργου του Στίρνερ, υπήρξε έντονη κατά την αρχική του κυκλοφορία τη δεκαετία του 1840, ωστόσο οι ιδέες του περιθωριοποιήθηκαν για αρκετές δεκαετίες. Η σκέψη του επανήλθε στο προσκήνιο μόλις κατά τη δεκαετία του 1870, όταν δύο δημοσιογράφοι, ο Benjamin R. Tucker και ο James L. Walker, ανακάλυψαν τον Στίρνερ όσο προσπαθούσαν να διερευνήσουν το ευρύτερο φάσμα της αναρχικής και εγωιστικής θεωρίας (Welsh, 2010: 11). Η συνάντηση του Tucker με τη σκέψη του Στίρνερ υπήρξε καταλυτική: ο Tucker αναδείχθηκε, εντέλει, σε έναν από τους σημαντικότερους θεωρητικούς του ατομικιστικού αναρχισμού, όχι μόνο στις Ηνωμένες Πολιτείες, απ' όπου καταγόταν, αλλά και σε ευρωπαϊκό επίπεδο (Welsh, 2010: 118). Η συμβολή του Tucker στον αναρχικό στοχασμό υπήρξε πολυεπίπεδη. Ήταν μαθητής του Προυντόν αλλά δεν περιορίστηκε σε αυτό, καθώς διαμόρφωσε μια αυτόνομη και δημιουργική θεωρητική παρέμβαση. Μέσω των μεταφράσεων σημαντικών έργων, όπως αυτά των Προυντόν, Στίρνερ, Μπακούνιν και Τολστόι, προώθησε τον διάλογο μεταξύ διαφορετικών αναρχικών ρευμάτων και συνέβαλε ουσιαστικά στη διάδοση και επανερμηνεία κρίσιμων ιδεολογικών στοιχείων του αναρχισμού (Ferguson, 2011: 171).

Ο Tucker, μαζί με συνεργάτες όπως ο Byington, επιχείρησε να διαμορφώσει μια συνεκτική φιλοσοφία ατομικιστικού αναρχισμού, αντλώντας στοιχεία από τον Στίρνερ. Η προσέγγισή τους συνδύαζε αντικαπιταλισμό, αντίθεση στο κράτος, υποστήριξη της ελεύθερης ανταλλαγής και έμφαση στα δικαιώματα των εργαζομένων (Welsh, 2010: 121). Στο έργο του *State Socialism and Anarchism*, ο Tucker αποτυπώνει καθαρά τις επιρροές του Στίρνερ, υπερασπιζόμενος την απόλυτη αυτονομία του ατόμου από κάθε εξωτερική επιβολή: «Το άτομο πρέπει να αποφασίζει μόνο του. Καμία εξωτερική εξουσία δεν πρέπει να του υπαγορεύει τι πρέπει ή δεν πρέπει να τρώει, να πίνει, να φορά ή να κάνει. Ο αναρχισμός δεν προσφέρει κάποιον ηθικό κώδικα που να επιβάλλεται στο άτομο. “Κοίτα τη δουλειά σου” – αυτός είναι ο μοναδικός του ηθικός νόμος» (Tucker, 1897 σε Welsh, 2010: 122). Όπως φαίνεται, το ενδιαφέρον του Tucker για τη σκέψη του Στίρνερ ενισχύθηκε και από την έντονη κριτική του τελευταίου απέναντι σε καθολικούς και αμετάβλητους ηθικούς κανόνες, τους οποίους ο Tucker

θεωρούσε ασύμβατους με την αρχή της ατομικής ελευθερίας (Welsh, 2010: 127). Ο Tucker, παράλληλα, επιδιώκει να προωθήσει μια προοπτική επηρεασμένη από τον Στίρνερ σε ζητήματα που αφορούν τα δικαιώματα. Αναφέρει ότι οι αναρχικοί «απορρίπτουν ολοκληρωτικά την ιδέα της ηθικής υποχρέωσης, των εγγενών δικαιωμάτων και καθηκόντων» και ότι «όσον αφορά τα εγγενή δικαιώματα, η δύναμη είναι το μοναδικό τους μέτρο» (Tucker, 1969: 24 σε Welsh, 2010: 128).

Επιπρόσθετα, ο Tucker θεμελιώνει την θεωρία του για την αυτοκατοχή ή αυτοκυριαρχία σε μια βασική αρχή που ονομάζεται «νόμος της ίσης ελευθερίας» ή «αρχή της ίσης ελευθερίας» (Welsh, 2010: 127). Η αρχή της ίσης ελευθερίας, όπως τη διατύπωσε ο Tucker, θεμελιώνεται σε μια καθολική ηθικοπολιτική αξίωση: κάθε άτομο δικαιούται ελευθερία στον βαθμό που δεν περιορίζει την ελευθερία των άλλων. Η ύπαρξη του «άλλου» καθίσταται απαραίτητη, καθώς λειτουργεί ως όριο και μέτρο της ατομικής αυτονομίας. Σε αντίθεση με τον απόλυτο εγωισμό του Στίρνερ, ο οποίος επικεντρώνεται στην ατομική ισχύ και ιδιοποίηση, η έννοια της ίσης ελευθερίας προϋποθέτει αντικειμενικά κριτήρια για την αξιολόγηση της ελευθερίας και των ορίων της, αναγνωρίζοντας μια «συλλογική διάσταση» που δεσμεύει όλα τα μέλη της κοινωνίας (Welsh, 2010: 130).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η θεωρητική προσέγγιση του Tucker αποκλίνει σημαντικά από εκείνη του Στίρνερ. Ο Στίρνερ απέρριπτε πλήρως τα φυσικά ή θεόσταλτα δικαιώματα, θεωρώντας τα αφηρημένες κατασκευές χωρίς πραγματική ισχύ, και αντιμετώπιζε τα κοινωνικά δικαιώματα ως απλούς μηχανισμούς εξουσίας των ισχυρών. Αντίθετα, ο Tucker επιχείρησε να συνδυάσει τον εγωισμό του Στίρνερ με την αμερικανική παράδοση των φυσικών δικαιωμάτων καθώς φαίνεται ότι η πολιτική και οικονομική του θεωρία παραμένει δομημένη πάνω σε μια φιλοσοφία δικαιωμάτων, γεγονός που καθιστά προβληματική την πλήρη ενσωμάτωση του στιρνερικού εγωισμού στο σχήμα του. Οι συχνές αναφορές του σε καθολικά ατομικά και συλλογικά δικαιώματα αποκαλύπτουν μια εγγενή ένταση ανάμεσα στις δύο παραδόσεις που επιχειρεί να γεφυρώσει (Welsh, 2010: 131).

Ένα ακόμα σημείο που φαίνεται η διάσταση των δύο στοχαστών είναι η διαφορετική προσέγγιση προς την ιδιοκτησία. Η πολιτική οικονομία του Tucker στηριζόταν στην άποψη ότι η ιδιοκτησία αντίκειται στην ατομική ελευθερία, θέση που ευθυγραμμίζεται περισσότερο με τον Μαρξ παρά με τον Στίρνερ (Welsh, 2010: 139). Παρότι τόσο ο

Στίρνερ όσο και ο Tucker αμφισβητούν τη νομιμοποίηση της ιδιοκτησίας από το κράτος, διαφέρουν ριζικά. Ο Στίρνερ αντιλαμβάνεται την ιδιοκτησία ως ατομική επιβεβαίωση, απορρίπτοντας κάθε εξωτερική εξουσία. Αντίθετα, ο Tucker βλέπει την ιδιοκτησία ως έκφραση μονοπωλιακού καπιταλισμού και επικεντρώνεται στην ιδέα της αναδιανομής της γης και στην καθολική πρόσβαση στα μέσα παραγωγής βάσει συλλογικών ηθικών αρχών (Welsh, 2010: 140). Η ανάλυση του Tucker προσπαθεί να συνθέσει τον σοσιαλισμό του Προυντόν με τον πρώιμο αμερικάνικο ατομικισμό αλλά παράμενει τελικά κάποια απόσταση απ' τον Στίρνερ (Welsh, 2010: 140).

Ως προς τα μέσα απάντησης απέναντι στο «κοινωνικό κακό» ο Tucker απέρριπτε τη βία ως κύριο μέσο πολιτικής δράσης, ασκώντας κριτική τόσο στον αυταρχισμό του κρατικού σοσιαλισμού και του αναρχοκομμουνισμού όσο και στις ατομικές τρομοκρατικές ενέργειες. Αν και δεν απέκλειε εντελώς τη χρήση βίας, την αντιμετώπιζε με επιφύλαξη, λαμβάνοντας υπόψη τον δράστη, τα θύματα και τις συνέπειες για τη δημόσια σφαίρα (Welsh, 2010: 141).

Παρά τις θεμελιώδεις διαφορές τους, τόσο ο Tucker όσο και ο Στίρνερ συγκλίνουν στην κριτική τους προς τη σύμπλευση κράτους και κεφαλαίου, καθώς και στην απόρριψη των πολιτισμικών περιορισμών και του ορθολογιστικού σοσιαλισμού ως νέων μορφών κυριαρχίας. Και οι δύο αντιμετωπίζουν με σκεπτικισμό την αποτελεσματικότητα της κοινωνικής επανάστασης, δίνοντας προτεραιότητα στην ατομική ανυπακοή ως μοχλό κοινωνικής αλλαγής. Ωστόσο, διαφοροποιούνται ως τη θεμελίωση της θεωρίας τους: ο Στίρνερ απορρίπτει πλήρως έννοιες όπως τα φυσικά δικαιώματα και η κοινωνική τάξη, ενώ ο Tucker βασίζεται εν μέρει στα φυσικά δικαιώματα προτείνοντας την «ίση ελευθερία» ως θεμέλιο διαπροσωπικών σχέσεων βασισμένων στην αμοιβαιότητα. Η προσέγγιση αυτή προκάλεσε έντονες αντιπαραθέσεις μεταξύ των ατομικιστών της εποχής, ιδίως ανάμεσα σε εκείνους που θεωρούσαν ότι η σκέψη του Στίρνερ αποτελούσε μια μορφή αναρχισμού και εκείνων που την έβλεπαν ως μια μορφή *αρχισμού* (Welsh, 2010: 151-152).

3.3 *James L. Walker*

Μια καινοφανής μορφή εγωιστικής φιλοσοφίας, η οποία προέκυψε εντός του κύκλου του Tucker, αναπτύχθηκε με ιδιαίτερη σαφήνεια από τον James L. Walker. Ο Walker, γεννημένος στην Αγγλία αλλά μετανάστευσε από παιδί στην Αμερική, αποτελεί κεντρική προσωπικότητα στην εξέλιξη της εγωιστικής σκέψης κατά την περίοδο από

τη δεκαετία του 1880 έως τις αρχές της δεκαετίας του 1890, δεδομένου ότι υπήρξε ο συγγραφέας του πρώτου αγγλόφωνου έργου αφιερωμένου αποκλειστικά στον εγωισμό. Το βιβλίο του, με τίτλο *The Philosophy of Egoism*, συνιστά μια συστηματική ανάπτυξη εγωιστικών ιδεών, συμπληρώνοντας σειρά δοκιμίων που είχε δημοσιεύσει σε περιοδικά αθεϊστικού, αναρχικού και εγωιστικού περιεχομένου. Στο εν λόγω έργο, ο Walker διαμόρφωσε μια ολοκληρωμένη κριτική προσέγγιση, βασισμένη στη σκέψη του Στίρνερ, απέναντι στις κυρίαρχες πολιτισμικές νόρμες και τους πολιτικούς θεσμούς, ενώ παράλληλα προέτρεπε σε αντίσταση τόσο απέναντι στις ιδεολογικές όσο και στις φυσικές μορφές καταναγκασμού που διαμορφώνουν την καθημερινή εμπειρία των ατόμων. Αναμφισβήτητα, ο Walker υπήρξε η πλέον επιφανής διανοητική φιγούρα του εγωισμού στις Ηνωμένες Πολιτείες κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, και η προσφορά του αναγνωρίστηκε και από τον ίδιο τον Tucker (Welsh, 2010: 159).

Αρχικά, ο Walker ανέδειξε τον αθεϊσμό ως μια φιλοσοφία που θα έπρεπε να καλλιεργεί έναν εγωισμό απαλλαγμένο από εξωτερικούς περιορισμούς στις σκέψεις και τις πράξεις. Ωστόσο, παρατήρησε ότι πολλοί άθεοι με τους οποίους συναναστρεφόταν υιοθετούσαν μια «ψευδή» μορφή αθεϊσμού, η οποία λειτουργούσε ως μια «θρησκεία της Ανθρωπότητας με ηθικές δεσμεύσεις εξίσου ισχυρές με εκείνες της θεολογίας, αλλά χωρίς δεισιδαιμονίες» (Welsh, 2010: 160).

Από αυτή την θρησκευτικότητα θεωρεί ο Walker ότι ο Στίρνερ μας απελευθερώνει, καθώς και από τη λατρεία των Ιδεών, των *φαντασμάτων* του πνεύματος. Ο Walker ορίζει το μοναδικό άτομο του Στίρνερ ως «τον εαυτό σου, έτσι όπως είσαι, με σάρκα και οστά, απλώς κυρίαρχος, περιφρονώντας κάθε κυριαρχία των ιδεών, όπως ο Χριστός περιφρονούσε κάθε κυριαρχία υλικών δυνάμεων» (Walker, 1905: 67 σε Welsh, 2010: 161). Το άτομο αυτό νοείται μόνο στην ιστορικότητά του. Επίσης, παρόμοια με τον Στίρνερ, ο Walker υποστηρίζει ότι θεσμοί όπως η οικογένεια, η εκκλησία, το κράτος και άλλες συλλογικές οντότητες αναπτύσσουν ένα «σύνθετο εγώ» που επιβάλλει τη βούληση των κυρίαρχων μελών στους υπόλοιπους. Στο πλαίσιο αυτό, τα άτομα μετατρέπονται σε παθητικούς φορείς, στερούμενα αυτονομίας. Παροτρύνονται να απαρνηθούν την προσωπική τους φροντίδα και ατομικότητα στο όνομα του κοινού καλού ή με την προσδοκία ότι το συλλογικό θα καλύψει τις ανάγκες τους (Welsh, 2010: 168-169).

Συνεχίζοντας, ο Walker, επηρεασμένος από τον Στίρνερ, απορρίπτει κάθε απόπειρα των θεσμών να ορίσουν έναν καθολικό ή ιδανικό άνθρωπο, υποστηρίζοντας ότι κάθε άτομο είναι ανεπανάληπτο. Η μοναδικότητα του ατόμου αναδεικνύεται μέσα από τη βιωμένη εμπειρία, και όχι μέσω αφηρημένων ορισμών. Ο εγωισμός, για τον Walker, δεν στοχεύει στη διαμόρφωση ιδανικών τύπων, αλλά στην απελευθέρωση του ατόμου από κάθε μορφή εξαναγκασμού, ώστε να ζήσει με βάση τις δικές του επιθυμίες και επιλογές. Οι άνθρωποι αντλούν από την κοινωνία ό,τι τους είναι χρήσιμο, χωρίς να δεσμεύονται από ηθικά ή ιδεολογικά πρότυπα. Δεν θεωρεί τον αναρχισμό πολιτικό σκοπό. Τον αντιλαμβάνεται ως μια φυσική συνέπεια της απόσυρσης των ατόμων από το κράτος, όταν πάψει να εξυπηρετεί τις ανάγκες τους. Ο εγωισμός, όπως τον διατυπώνει, δεν αποτελεί πολιτική θεωρία αλλά τρόπο ζωής, με έμφαση στη δράση, την αυτογνωσία και την ατομική αυτενέργεια. Πρόκειται για μια φιλοσοφία που απορρίπτει τις αφηρημένες γενικεύσεις και στηρίζεται στην πραγματική εμπειρία και τις επιλογές του συγκεκριμένου ατόμου (Welsh, 2010: 178).

Έτσι, προκύπτει η δική του ξεχωριστή εγωιστική σύλληψη των πραγμάτων. Ο Walker παρουσιάζει τον εγωισμό ως μια φιλοσοφική προσέγγιση με πρακτικό χαρακτήρα, η οποία προσφέρει ουσιαστική καθοδήγηση στα άτομα για την αντιμετώπιση των προκλήσεων της καθημερινότητας. Μέσω αυτής της οπτικής, ο εγωισμός συμβάλλει στην προστασία του ατόμου από πιθανούς καταχρηστικούς μηχανισμούς που ασκούνται από κοινωνικούς θεσμούς ή άλλους ανθρώπους, περιορίζοντας τις επιβαρυντικές επιρροές στην προσωπική του αυτονομία. Επιπλέον, ο εγωισμός λειτουργεί ως μέσο αυτοανάλυσης, επιτρέποντας στα άτομα να αναγνωρίσουν τα γνήσια κίνητρα που διέπουν τις πράξεις τους, τα οποία συχνά έρχονται σε αντίθεση με εσωτερικά εμπόδια όπως η «συνείδηση», ή με εξωτερικές απαιτήσεις που εκδηλώνονται υπό μορφή «καθήκοντος» απέναντι σε θεσμούς. Η συμβολή του Walker στην πρώιμη λογοτεχνία του ατομικισμού είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς υπήρξε ο πρώτος που προώθησε την ιδέα του εγωισμού όχι ως απλή θεωρία, αλλά ως μια πρακτική φιλοσοφία που κατευθύνει τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι μπορούν να ζουν τη ζωή τους (Welsh, 2010: 163).

Ο Walker, ωστόσο, υποστηρίζει ότι η ηθική του εγωισμού δεν αποκλείει, αλλά μπορεί να συνυπάρξει αρμονικά με αλτρουιστικές ή άλλες συμπεριφορές που συμπεριλαμβάνουν και τον «Άλλο». Αυτό δεν το κάνει βασισμένος σε φιλοσοφίες θεμελιωμένες στα φυσικά δικαιώματα, όπως αυτή του Tucker περί «ίσης ελευθερίας»,

αλλά αποκλείοντας και τον *αρχισμό* ή την κυριαρχία αυτοχαρακτηρίζεται ως «εγωιστικός αναρχικός». Παράλληλα, πιστεύει στη σημασία του συμβολαίου και της συνεργασίας ως λειτουργικών αρχών που ρυθμίζουν τις καθημερινές κοινωνικές αλληλεπιδράσεις, επανεξετάζοντας με αυτόν τον τρόπο τη σχέση ανάμεσα στον εαυτό και τον άλλον — κάτι που περιγράφει ως «μια πλήρη επανάσταση στις σχέσεις της ανθρωπότητας» (Welsh, 2010: 163).

Αναλυτικότερα, σε ό,τι αφορά τη σχέση του ατόμου με τους άλλους, ο Walker υποστηρίζει ότι το ατομικό εγώ μπορεί να αναλάβει ορισμένα καθήκοντα εκούσια, εφόσον και οι άλλοι ενεργούν αντίστοιχα απέναντί του. Αυτή η μορφή αμοιβαιότητας συνιστά, κατά τον Walker, την ουσία της *ένωσης των εγωιστών* όπως την περιέγραψε ο Στίρνερ. Δεν πρόκειται για μια συμπεριφορά που δηλώνει αποξένωση ή απομάκρυνση από τους άλλους, ούτε αντιφάσκει με τον εγωισμό όπως τον αντιλαμβάνεται ο ίδιος. Αντίθετα, πρόκειται για μια σχέση βασισμένη σε αμοιβαία συμφωνία και εθελοντική ανταλλαγή (Welsh, 2010: 170).

Όπως και ο Στίρνερ, ο Walker αναγνωρίζει ότι οι εγωιστικές σχέσεις δεν είναι πάντα «συναινετικές ή ωφέλιμες». Ο εγωιστής έχει την ευθύνη να προστατεύει τον εαυτό του και να επιδιώκει τη δική του ευημερία, ακόμη και μέσω βίας εάν απειλείται. Η σύγκρουση θεωρείται αναπόφευκτο στοιχείο της κοινωνικής ζωής, και η επιβολή κυρώσεων —όπως η απέλαση ή ακόμη και η εξόντωση— είναι θεμιτή όταν κρίνεται αναγκαία. Ο εγωιστής δεν επιδιώκει ουτοπική «αρμονία», αλλά τη δυνατότητα να διαμορφώνει τη ζωή του χωρίς καταναγκασμούς από θεσμούς ή εξουσίες. Για αυτόν, ούτε η ρητορική ούτε η θεσμική δικαιοσύνη προσφέρουν ουσιαστική υποστήριξη (Welsh, 2010: 172).

Ο Walker, τέλος, συμμετείχε ενεργά στον διάλογο γύρω από τα οικονομικά ζητήματα που δημοσιεύονταν στο *Liberty*, καταθέτοντας τις δικές του απόψεις. Σε συμφωνία με τον Στίρνερ, θεωρούσε ότι τα οικονομικά και τα πολιτικά φαινόμενα είναι αλληλένδετα, και ότι η ατομική κατάκτηση και αξιοποίηση της ιδιοκτησίας και της εξουσίας αποτελούν ουσιαστικές εκφράσεις της προσωπικής κυριαρχίας του μοναδικού ατόμου (Welsh, 2010: 179).

3.4 Dora Marsden

Η Dora Marsden, αποτέλεσε εξέχουσα φυσιογνωμία του φεμινιστικού και σουφραζιστικού κινήματος, με έντονη ακτιβιστική και συγγραφική δράση, η οποία σταδιακά υιοθέτησε μια μορφή εγωιστικής χροιάς επηρεασμένης σε μεγάλο βαθμό από τις ιδέες του Στίρνερ. Γεννήθηκε στην Αγγλία αλλά έδρασε στην Αμερική. Κατά τη διάρκεια της πνευματικής της πορείας, διετέλεσε επιμελήτρια τριών καινοτόμων λογοτεχνικών περιοδικών – *The Freewoman*, *New Freewoman* και *The Egoist* – τα οποία λειτούργησαν ως πλατφόρμες φιλοσοφικού και πολιτικού διαλόγου. Στις σελίδες αυτών των εντύπων εκτυλίχθηκαν σημαντικές θεωρητικές αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε αυτήν, τον Tucker και τον συνεργάτη του, Byington, οι οποίες συνέβαλαν στη διαλεύκανση των εννοιολογικών διαφορών ανάμεσα στον ατομικιστικό αναρχισμό και «της πιο αιχμηρής, πιο στιρνερικής φιλοσοφικής εκδοχής του εγωισμού» της (Welsh, 2010: 191-192). Με την πάροδο του χρόνου, η ίδια ανέπτυξε μια αυστηρή κριτική στάση απέναντι στον αναρχισμό, ιδίως στην εκδοχή του Tucker που εμπνέεται από τον Προυντόν, προτείνοντας μια διαφοροποιημένη ερμηνεία της ατομικότητας και της πολιτικής δράσης (Kina, 2011: 47).

Η αντιπαραθεση προέκυψε με αφορμή ένα άρθρο του Tucker σχετικά με τον Προυντόν και τον πιθανό ρόλο του συμβολαίου στο πλαίσιο μιας μελλοντικής αναρχικής κοινωνίας (Kina, 2011: 52). Αφού εξέφρασε τη διαφωνία της, γενίκευσε την κριτική της σε δύο βασικές θέσεις. «Η πρώτη ήταν ότι οι αναρχικοί αποτυγχάνουν να αναγνωρίσουν την μερικότητα της πολιτικής τους. Ο αναρχισμός ήταν απλώς ένα “συμφέρον” και, όπως όλα τα άλλα, ήταν κλεισμένος σε έναν ανταγωνιστικό αγώνα για την εξουσία. Η επιτυχία του εξαρτιόταν από την ικανότητα των αναρχικών να διεγείρουν τα πάθη του λαού, να παρασύρουν και να ενθαρρύνουν άλλους να “εγκαταλείψουν τα δικά τους πιο γκρίζα συμφέροντα” για τον “σφυγμό, το χρώμα, τη ζωντάνια” της εναλλακτικής» (Kina, 2011: 53). Η δεύτερη όψη της κριτικής της εστίαζε στη σύγχυση, όπως την αντιλαμβανόταν, μεταξύ του «ανθρώπινου» και του «ανθρωπιστικού». Κατά τη Marsden, οι αναρχικοί απέδιδαν στο ανθρώπινο υποκείμενο χαρακτηριστικά που αντιστοιχούν μάλλον σε μια ανθρωπιστική, ιδεαλιστική κατασκευή. Σε αντιπαραθεση προς αυτήν την ερμηνεία, η ίδια τόνιζε ότι το άτομο εμφορείται από ένστικτα και ορμές – στοιχεία που συχνά περιέγραφε με όρους όπως «πνεύμα» ή «ψυχή» – και ότι μια ελεύθερη κοινωνία δεν επιδιώκει να τα περιορίσει,

αλλά να τα αφήσει να εκδηλωθούν απρόσκοπτα (Kina, 2011: 54). Παρά την κριτική της, βέβαια, συμφωνεί στο ότι το κράτος και η κρατική εξουσία είναι εχθροί.

Αναλυτικότερα, για τη Marsden οι ασαφείς έννοιες της φροντίδας και της αλληλοϋποστήριξης που προβάλλονται από τον αναρχισμό, σύμφωνα με την ίδια, δεν αποκλείουν την καταπίεση· αντιθέτως, μπορούν να αποτελέσουν μια μορφή κυριαρχίας εξίσου ασφυκτική με αυτή που περιγράφει ο Χομπς, διαφοροποιούμενη απλώς στα μέσα επιβολής. Δεν έδινε ιδιαίτερη σημασία στην έννοια της αγάπης όταν αξιολογούσε το περιεχόμενο της ελευθερίας και θεωρούσε ότι μόνο η βούληση του ατόμου μπορούσε να λειτουργήσει ως αληθινό θεμέλιο της ελευθερίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της θεώρησης, για την ίδια, αποτελούσαν οι Αμερικανοί επαναστάτες του 1770: «Δεν υπήρχε μεγάλη τάξη υπηρετών ανάμεσά τους· προέρχονταν από επιλεγμένο σπόρο· αυταρχικοί και ισχυροί· υπερβολικά ισχυροί για να δεχτούν τον έλεγχο» (Marsden, 1914: 264a σε Kina, 2011: 55). Φαίνεται από τα λόγια της αυτά ότι η δύναμη είναι οι σκοποί του ατόμου που τίθενται πάνω απ' όλα, όπως συμβαίνει και με τον Στίρνερ.

Με τον Στίρνερ συμφωνούσε και στο θέμα της γλώσσας. Έλεγε, δηλαδή, ότι η γλώσσα που έχουμε κληρονομήσει εξακολουθεί να λειτουργεί κατασταλτικά· επιβάλλεται, κυριαρχεί και περιορίζει παρόλο που κάποιος μπορεί να προσπαθεί να την χρησιμοποιεί διαφορετικά (Kina, 2011: 56). Ίσως γι' αυτό να ανέπτυξε ενδιαφέρον για νέες και πειραματικές φωνές στη λογοτεχνία, γεγονός που την οδήγησε να δημοσιεύσει πρώιμα έργα συγγραφέων όπως ο Ezra Pound, ο James Joyce, η Rebecca West, ο D. H. Lawrence και ο T. S. Eliot. Παράλληλα, είχε τη φήμη ότι διέθετε ιδιαίτερα οξύ και αιχμηρό πνεύμα, το οποίο αξιοποιούσε για να πλήξει τα πιο ευάλωτα ή αδύναμα σημεία στα επιχειρήματα των συνεργατών της στα περιοδικά που επιμελούνταν (Welsh, 2010: 192).

Ακόμη, η Marsden ασκεί την κριτική της στον φεμινισμό που είναι παρόμοια με την κριτική της προς τον αναρχισμό. Η Marsden διερευνεί τη σχέση ανάμεσα στον φεμινισμό και τον εγωισμό – μια σχέση που, τελικά, την οδήγησε στην απόρριψη του φεμινισμού ως ανεπαρκώς προσανατολισμένου στο άτομο. Η ίδια εξέφραζε την ανησυχία ότι τόσο ο φεμινιστικός λόγος όσο και ο αναρχισμός τείνουν να αναπαράγουν μορφές συλλογικότητας, οι οποίες, αντί να ενισχύουν την ατομική ελευθερία, προοιωνίζονται νέους, πιο εξελιγμένους περιορισμούς στην αυτονομία του προσώπου

(Welsh, 2010: 191-192). Η κριτική αυτή εδράζεται στην γενικότερη θέωρηση της Marsden. Η Marsden χρησιμοποιώντας πολλές από τις έννοιες του Στίρνερ, επιτίθεται στις κυρίαρχες κοινωνικές αξίες, τις οποίες θεωρεί σταθερές ιδέες όπως καθήκον, ισότητα, δημοκρατία, αγνότητα, ηθική. Θεωρεί τον σοσιαλισμό και τον φεμινισμό μορφές ανθρωπισμού που θυσιάζουν την αυτονομία για το κοινό καλό (Welsh, 2010: 196-203).

Πέρα από αυτή την κριτική της, η Marsden διατύπωσε δικές της χειραφετητικές ιδέες. Επανέφερε έντονα τον όρο *ragamuffin* του Στίρνερ, χρησιμοποιώντας τον για να αρθρώσει κοινωνική και πολιτική κριτική. Ξεκινώντας από την αντίληψη της κοινωνίας ως πεδίου σύγκρουσης, όπου το άτομο αντιπαράκειται στον συλλογικό κόσμο, και συμφωνώντας με τον Στίρνερ, έβλεπε τον εγωισμό ως μέσο για τους φτωχούς και αδύναμους να αμφισβητήσουν τους ισχυρούς και να αποδομήσουν ιδεολογίες και ιεραρχίες. Το ίδιο πίστευε ότι πρέπει να συμβεί με συλλογικούς όρους όπως «γυναίκα» ή «ανθρωπότητα», που λειτουργούν καταπιεστικά. Η απελευθέρωση των γυναικών προϋποθέτει πρώτα την απελευθέρωση του ατόμου. Δεν την ενδιέφερε η αναδόμηση της κοινωνίας — ούτε η *κοινωνία των εγωιστών* ούτε η ισότητα. Αντιθέτως, αποδεχόταν και επιδοκίμαζε τη δύναμη και την επιβολή ως αναπόφευκτες πραγματικότητες (Welsh, 2010: 219-222).

Γι' αυτό και η Marsden περιέγραφε τη δική της θέση με τον όρο «*αρχισμός*» – μια στάση που απορρίπτει τους περιορισμούς στη σκέψη και τη συμπεριφορά που, κατά την άποψή της, επέβαλλε η έννοια της «ίσης ελευθερίας» όπως την όριζε ο Tucker. Για τη Marsden, ο διαλεκτικός εγωισμός του Στίρνερ δεν λειτουργούσε ως πρόδρομος αυτής της ισότητας, αλλά μάλλον ως θεμέλιο μιας θέλησης για κυριαρχία και ιδιοποίηση. Παρόλο που δεν υιοθετεί ρητά τον όρο «*κυριότητα*» που χρησιμοποιεί ο Στίρνερ, είναι σαφές πως διατηρεί την ουσία του ως βάση της σκέψης της. Ο εγγελιανός στοχασμός που χαρακτηρίζει τον Στίρνερ, αν και απουσιάζει από το έργο του Tucker, βρίσκει εκ νέου έκφραση στα θεωρητικά κείμενα της Marsden. Η ίδια φαίνεται να υιοθετεί μια μορφή διαλεκτικής μεθόδου, καθώς θέτει συχνά σε αντιπαράθεση αντιθετικές ιδέες και κοινωνικές δυνάμεις, αναγνωρίζοντας τις «ανώτερες προϋποθέσεις» που αναδύονται από τη σύγκρουσή τους. Σε αυτό το πλαίσιο, τόσο ο «*εγωισμός*» όσο και ο «*αρχισμός*» αναδεικνύονται στα πολιτικά της κείμενα ως εκφράσεις της έντασης μεταξύ κρατισμού και αναρχίας, αλλά και μεταξύ της γυναικείας υποταγής και του φεμινιστικού λόγου (Welsh, 2010: 196).

Πώς αντιλαμβάνονταν η Marsden τον «αρχισμό»; Θεωρούσε ότι η εξουσία και η επιβολή δεν είναι ξένες προς την ανθρώπινη φύση ή την κοινωνική ζωή, αλλά εγγενή χαρακτηριστικά της. Οι υπέρμαχοι του *αρχισμού* δεν αποδίδουν στην εξουσία κάποια ιερότητα: την αναγνωρίζουν, όμως, για τη δυναμική της και επιδιώκουν να εγκαθιδρύσουν τον δικό τους χώρο επιρροής ή κυριαρχίας. Η Marsden πίστευε, επίσης, πως η πλήρης εξάλειψη του κράτους είναι αδύνατη, καθώς κάθε κατάρρευση μιας δομής εξουσίας συνοδεύεται αναπόφευκτα από την ανάδυση μιας νέας. Παρόλα αυτά, για την ίδια, η επιβεβαίωση της ύπαρξής μας, των επιθυμιών και των φιλοδοξιών μας απαιτεί ρήξη με κάθε επιβεβλημένη μορφή εξουσίας και περιορισμού – είτε αυτή εκφράζεται από το υφιστάμενο κράτος είτε από τις κανονιστικές αρχές του αναρχισμού (Welsh, 2010: 214-219).

3.5 Emma Goldman και Gustav Landauer

Η Emma Goldman, απ' τις σημαντικότερες γυναικείες φυσιογνωμίες του αναρχισμού ενσωμάτωσε στοιχεία του ριζοσπαστικού ατομικισμού του Στίρνερ στο πλαίσιο του κοινοτιστικού της αναρχισμού. Στο θεμελιώδες έργο της «*Anarchism: What It Really Stands For*», αναδεικνύει, αντλώντας από τον Στίρνερ, την άποψη ότι η ανθρώπινη ελευθερία δεν παραχωρείται, αλλά κατακτάται, στον βαθμό που το άτομο είναι πρόθυμο να την διεκδικήσει: «με τον Στίρνερ ο άνθρωπος έχει τόση ελευθερία όση είναι διατεθειμένος να πάρει» (Goldman, 1969: 65 σε Ferguson, 2011: 171).

Η Goldman εκμεταλλεύτηκε τα στοιχεία της σκέψης του Στίρνερ που ενίσχυαν τον αναρχισμό της, παρέκαμψε εκείνα που δεν το έκαναν και προχώρησε, αναζητώντας περισσότερο «υλικό» για τον αναρχισμό της και σε άλλο σημείο του ίδιου έργου αναφέρει: «Ότι ο ατομικισμός του Στίρνερ περιέχει τις μεγαλύτερες κοινωνικές δυνατότητες αγνοείται πλήρως. Κι όμως, παραμένει αληθές ότι, αν η κοινωνία πρόκειται ποτέ να γίνει ελεύθερη, αυτό θα συμβεί μέσω απελευθερωμένων ατόμων, των οποίων οι ελεύθερες προσπάθειες δημιουργούν την κοινωνία» (Goldman, 1910).

Σύμφωνα με την αναρχική της θεώρηση, η πολιτική εξακολουθεί να λειτουργεί ως ένα είδος σύγχρονης δεισιδαιμονίας που επηρεάζει βαθιά τη συνείδηση των μαζών. Ωστόσο, όσοι υπερασπίζονται την ελευθερία σε ουσιαστικό επίπεδο απορρίπτουν πλέον αυτό το σύστημα. Εμπνεόμενη από τη σκέψη του Στίρνερ, υποστηρίζει ότι η ελευθερία δεν είναι κάτι που παραχωρείται αλλά κάτι που κατακτάται: «ο άνθρωπος

είναι τόσο ελεύθερος, όσο τολμά να γίνει». Μέσα από αυτή τη σκοπιά, ο αναρχισμός δεν επιδιώκει την αλλαγή μέσω θεσμικών καναλιών, αλλά προκρίνει την άμεση δράση και την ενεργή αμφισβήτηση κάθε μορφής καταναγκασμού – είτε πρόκειται για νόμους, είτε για κοινωνικούς ή ηθικούς περιορισμούς. Παρότι τέτοιες πράξεις θεωρούνται «παράνομες», εκεί εντοπίζεται και η λυτρωτική τους δύναμη. Η παρανομία, στο συγκεκριμένο πλαίσιο, γίνεται συνώνυμο της ηθικής ακεραιότητας, της αυτονομίας και του «θάρρους». Με άλλα λόγια, απαιτεί ανθρώπους με ελεύθερο πνεύμα και εσωτερική δύναμη – ανθρώπους αληθινά ακέραιους, με χαρακτήρα σταθερό και ανεπηρέαστο (Goldman, 1910: 79).

Η Goldman και άλλοι αναρχικοί του ίδιου κύκλου, όπως ο Gustav Landauer, ο Alexander Berkman, ο Rudolf Rocker και άλλοι επαναστάτες αναρχικοί εκτιμούσαν τον Στίρνερ για τον ίδιο λόγο που εκτιμούσαν τον Νίτσε: επειδή είναι ένας ισχυρός εχθρός της *αντικειμενοποίησης* (reification) (Ferguson, 2011: 173), δηλαδή, της τάσης να μετατρέπονται αφηρημένες έννοιες και κοινωνικοί θεσμοί σε αυθύπαρκτες και αδιαμφισβήτητες πραγματικότητες, αποξενωμένες από την ανθρώπινη βούληση που τις παράγει.

Ο Landauer υπήρξε Εβραίος αναρχικός και μυστικιστής, ενεργός στη Γερμανία στα τέλη του 19ου αιώνα. Σε μια κρίσιμη περίοδο της ζωής του, μαζί με τον αναρχικό Erich Mühsam και άλλους, συμμετείχε στην κατάληψη του Μονάχου για τρεις εβδομάδες κατά τη διάρκεια της σύντομης Σοβιετικής Δημοκρατίας της Βαυαρίας (6 Απριλίου – 3 Μαΐου 1919), η οποία καταπνίγηκε από σαράντα χιλιάδες στρατιώτες της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Αν και άσκησε επιρροή σε σημαντικές μορφές όπως ο Buber, ο Benjamin και ο Solem, ο Landauer παραμένει σήμερα σχεδόν λησμονημένος. Όπως και η Goldman, βρισκόταν υπό την επιρροή του Στίρνερ, τον οποίο θεωρούσε «ιδιότυπο προφήτη» και θεμελιωτή του «αιρετικού» σοσιαλιστικού του οράματος (Blumenfeld, 2018: 106).

Σε ένα άρθρο του στην εφημερίδα *Die Zukunft* με τίτλο «Αναρχικές Σκέψεις για τον Αναρχισμό» ο Landauer ασκεί κριτική στον αναρχισμό της εποχής του γράφοντας: «Αυτοί οι αναρχικοί δεν είναι αρκετά αναρχικοί για μένα. Συνεχίζουν να λειτουργούν σαν πολιτικό κόμμα». Είναι «αναμφίβολα δογματικοί», και το φάντασμα τους έγκειται στην πεποίθηση «ότι μπορεί —ή πρέπει— να φέρει κανείς τον αναρχισμό στον κόσμο· ότι η αναρχία είναι υπόθεση όλης της ανθρωπότητας· ότι όντως θα υπάρξει ημέρα

κρίσεως και θα ακολουθήσει μια χιλιετής εποχή. Όσοι θέλουν “να φέρουν την ελευθερία στον κόσμο” —που θα είναι πάντα η δική τους εκδοχή της ελευθερίας— είναι τύραννοι, όχι αναρχικοί» (Landauer, 2010: 87 σε Blumenfeld, 2018: 106).

Ακόμα, ο Landauer θυμίζει πολύ τον Στίρνερ στην εναντίωση του απέναντι στις μεγάλες ιδέες όταν λέει: «το να προσφέρω αλήθεια δεν είναι σε καμία περίπτωση η πρόθεσή μου· για μένα είναι απλώς τροφή για το σκεπτόμενο κεφάλι μου, όπως οι πατάτες είναι για το πεπτικό μου στομάχι ή ένας φίλος για την κοινωνική μου καρδιά» (Landauer, 2010 σε Blumenfeld, 2018: 111).

Τέλος, σε αντίθεση με τη μεταρρύθμιση, την επανάσταση, την παραίτηση ή την κοινωνική απομόνωση, η αντίληψη του Landauer για τον κομμουνισμό ή την αναρχία θεμελιώνεται πρωτίστως σε ηθικές αρχές. Το ζητούμενο δεν είναι μια συλλογική στρατηγική αλλαγής, αλλά η καλλιέργεια μιας εσωτερικής αναγέννησης του ατόμου και της κοινότητας, του μοναδικού και του απρόβλεπτου, με επίκεντρο την παροντική εμπειρία. Όπως και ο Στίρνερ, έτσι και ο Landauer δεν διατυπώνει αιτήματα προς την κοινωνία ούτε οραματίζεται έναν μελλοντικό ιδανικό κόσμο· αντιθέτως, περιγράφει μια υπαρξιακή στάση που πρέπει να ενσωματωθεί στον τρόπο ζωής μας εδώ και τώρα. Η στάση αυτή ταυτίζεται με την έννοια της ελευθερίας: «Αυτό που υποστηρίζω εδώ δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση απαίτηση προς την ανθρώπινη κοινωνία... Δεν απαιτώ τίποτα· απλώς θέλω να περιγράψω την εσωτερική κατάσταση από την οποία ίσως τα άτομα να μπορούν να αποτελέσουν παράδειγμα κομμουνισμού και αναρχίας για τους άλλους. Το μόνο που θέλω να κάνω σαφές είναι ότι αυτή η ελευθερία μπορεί να ζωντανέψει μόνο μέσα μας και πρέπει να τρέφεται μέσα μας πριν μπορέσει να εμφανιστεί ως εξωτερική πραγματικότητα» (Landauer, 2013: 224–234 σε Blumenfeld, 2018: 111).

3.6 *Renzo Novatore και Émile Armand*

Ο Renzo Novatore, ψευδώνυμο του Amedeo Modigliani, (1890–1922) ήταν Ιταλός ποιητής, φιλόσοφος και αναρχικός, που συνδύασε τον ατομικιστικό αναρχισμό του Στίρνερ με στοιχεία υπεραισθητισμού, νιτσεϊκής φιλοσοφίας, ακόμα και φουτουριστικής αισθητικής. Οι ιδέες του αναμειγνύουν το πάθος του μοναχικού επαναστάτη με το όραμα μιας ζωής πέρα από κάθε κοινωνική σύμβαση.

Η επιρροή του Στίρνερ στον Novatore είναι άμεση και ουσιαστική. Ο Novatore διάβασε τον *Μοναδικό* και τον θεωρούσε πνευματικό του πρόγονο, αν και η δική του έκφραση είναι περισσότερο ποιητική, εκρηκτική, και εμποτισμένη με έναν ρομαντικό μηδενισμό που δεν συναντάται τόσο έντονα στον πιο διαλεκτικό Στίρνερ. Ο Novatore δηλώνει: «Βάζω τα χείλη μου στο βέβηλο αυτί σου και εκτοξεύω μια κραυγή. Μια τρομακτική κραυγή που θα σε κάνει να χλωμιάσεις. Η κραυγή που εκτοξεύω είναι αυτή του μεγάλου Γερμανού επαναστάτη, Μαξ Στίρνερ. Άκουσέ την, γιατί μόνο με τη μαγική δύναμη αυτής της κραυγής θα εξαφανιστείς ως όχλος για να αναδυθείς ξανά στο άνθισμα του δυναμικού κάθε εξατομικευμένου μέλους σου» (Novatore, 2012: 7). Και, έπειτα, παραθέτει ένα χωρίο του *Μοναδικού* όπου και ο Στίρνερ εκθειάζει το έγκλημα που καταργεί κάθε ιερό.

Ο Émile Armand (1872- 1962) ήταν ένας σημαντικός Γάλλος αναρχικός ατομικιστής που επηρεάστηκε βαθιά από τον Στίρνερ και τον θεωρούσε θεμελιώδη προπάτορα του ατομικιστικού αναρχισμού. Στα άρθρα του σε έντυπα όπως το *L'En-Dehors*, επαναλάμβανε πολλές από τις κεντρικές ιδέες του *Μοναδικού*, μεταφέροντάς τις όμως σε ένα πιο πρακτικό, καθημερινό επίπεδο και σε ζητήματα όπως οι ανθρώπινες σχέσεις, ο έρωτας, η συμβίωση.

Ο Armand επιδίωξε να καταδείξει σαφώς τη θεμελιώδη διαφοροποίηση του ατομικιστικού του αναρχισμού από τα συλλογικά ή κοινωνιοκεντρικά ρεύματα του αναρχιστικού στοχασμού. Ειδικότερα, απέρριπτε τη συμβατική επαναστατική προτροπή που χαρακτηρίζει τον αναρχοκομμουνισμό, υποστηρίζοντας ότι η προσμονή μιας μελλοντικής επανάστασης προϋποθέτει την επίτευξη μαζικής συνειδητοποίησης και βούλησης, γεγονός που οδηγεί στην αναβολή της άμεσης εμπειρίας της ελευθερίας. Σε αντιδιαστολή προς αυτήν τη στάση, ο Armand πρότεινε μια μορφή βιωμένης αντίστασης στο παρόν, ενθαρρύνοντας την καθημερινή αποδέσμευση από τις κοινωνικές επιταγές και την αυτόβουλη συμβίωση με άτομα που διακρίνονται από αξιακή και επιθυμητική συγγένεια. Η έμφαση, συνεπώς, μετατοπίζεται από τη συλλογική ουτοπία σε μια βιωματική πραγμάτωση της ελευθερίας στο «εδώ και τώρα». Όπως λέει, ο ατομικιστής είναι «παροντιστής» και «δεν θα μπορούσε, χωρίς κακή λογική και παραλογοισμό, να σκεφτεί να θυσιάσει την ύπαρξή του, ή τα υπάρχοντά του, για την έλευση μιας κατάστασης πραγμάτων που δεν θα απολαύσει άμεσα» (Armand, 1945).

Υπό την έντονη επίδραση της σκέψης του Στίρνερ, ο Armand υιοθετεί μια εγωκεντρική αποδόμηση των κοινωνικών συμβάσεων, των ηθικών δογμάτων και των θεσμικών συμφωνιών, με σκοπό την καλλιέργεια ενός βίου απολύτως εναρμονισμένου με τις προσωπικές του επιθυμίες και αξίες. Έτσι εκφράζει: «Ο ατομικιστής αναρχικός τείνει να αναπαράγει τον εαυτό του, να διαιωνίζει το πνεύμα του σε άλλα άτομα που θα συμμερίζονται τις απόψεις του και που θα καθιστούν δυνατή τη δημιουργία μιας κατάστασης πραγμάτων από την οποία θα έχει εξοριστεί ο αυταρχισμός. Αυτή η επιθυμία, αυτή η βούληση, όχι μόνο να ζεις, αλλά και να αναπαράγεις τον εαυτό σου, είναι αυτό που θα αποκαλέσουμε “δραστηριότητα”» (Wikipedia, n.d).

Από ατομικιστική σκοπιά, ο Armand θεωρεί πως η ελεύθερη ένωση μεταξύ προσώπων με κοινές αξίες και επιθυμίες αποτελεί τον πλέον αυθεντικό τρόπο κοινωνικής σχέσης. Η σχέση αυτή πρέπει να είναι αναστρέψιμη ανά πάσα στιγμή, σύμφωνα με τη βούληση οποιουδήποτε μέρους. Εφαρμόζει αυτήν την αρχή στη φιλία, τον έρωτα, τη σεξουαλικότητα και τις οικονομικές συναλλαγές. Υποστηρίζει μια ηθική αμοιβαιότητας και αναγνωρίζει ότι η αυτοπραγμάτωση του ατόμου ενισχύεται μέσω αυτών των εκούσιων ενώσεων, στοιχείο που συνιστά το βασικό κίνητρο διάδοσης των ατομικών του αξιών (Wikipedia, n.d).

Συμπερασματικά, ο Armand δεν ήταν «στείρος» ατομικιστής αφού δεν υποστήριζε απλώς το άτομο να αποσυρθεί από την κοινωνία, αλλά να δημιουργήσει νέες σχέσεις, κοινότητες μεταξύ ελεύθερων ατόμων — ένα είδος «συντροφικού αναρχισμού». Ο Armand είναι, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ένας «ανθρώπινος» Στίρνερ: ένας στοχαστής που πήρε τον ριζοσπαστικό ατομικισμό του Στίρνερ και τον προσάρμοσε σε μια πιο βιώσιμη, ερωτική και κοινοτική πρακτική. Έμεινε πιστός στην αυτονομία του Εγώ, αλλά την ένταξε σε μια πρόταση ζωής με σεβασμό, αμοιβαιότητα και επιλογή.

3.7 *Feral Faun (Wolfi Landstreicher)*

Ο Feral Faun (Wolfi Landstreicher) είναι ένας σύγχρονος αναρχικός στοχαστής, γνωστός για τα αντι-πολιτισμικά, ατομικιστικά και μηδενιστικά του γραπτά. Ενεργός κυρίως από τη δεκαετία του 1980 και μετά στις ΗΠΑ, κινείται στο περιβάλλον του αναρχο-μηδενισμού, του κριτικού ατομικισμού και του αντι-πολιτισμικού αναρχισμού (*anti-civ*). Ο στοχασμός του επηρεάζεται πολύ βαθιά από τον Στίρνερ και συνδυάζει

τον στιρνερικό ατομικισμό με τον νιτσεικό μηδενισμό σε μια άγρια, σχεδόν ποιητική γλώσσα.

Ο Feral Faun είναι ίσως από τους πιο συνεπείς, μετα-στιρνερικούς στοχαστές του σύγχρονου ριζοσπαστικού αναρχικού χώρου. Δεν προσπαθεί να «αναστήσει» τον Στίρνερ ακαδημαϊκά — τον ενσαρκώνει στη σκέψη και τη γραφή του, απορρίπτοντας κάθε -ισμό, ακόμα και τον ίδιο τον «αναρχισμό» ως ιδεολογική παγίδα: «Είναι κάπως λυπηρό, ακόμα και οι άνθρωποι που δηλώνουν πως αντιτίθεται στην εξουσία, να έχουν ανάγκη να φτιάξουν έναν ακόμα -ισμό, μέσα από το να ζουν, να δρουν και να εξηγούνται για τον εαυτό τους [...] είναι αναγκαίο να επιμείνουμε στο γεγονός πως δεν τίθεται ζήτημα “καλού” και “κακού”, “δίκαιου” και “άδικου”, αλλά ζητήματα του πώς εγώ θέλω να ζήσω. Ακόμα και η έννοια της ελευθερίας έχει κάποια αξία για μένα, μόνο και μόνο επειδή όσο λιγότερο οι περιορισμοί μου τίθενται στις πιθανότητες που επιδιώκω, τόσο πληρέστερη και πιο υπέροχη μπορεί να είναι η ζωή μου. Αν ο ατομικισμός μου θέλω να επεκταθεί και σε άλλους, δεν το κάνω επειδή είμαι αλτρουιστής, αλλά επειδή η χαρά σου μου προκαλεί προσωπική ικανοποίηση» (Faun, 1995: 15). Οι απόψεις αυτές απηχούν ξεκάθαρα τη στιρνερική κριτική και τη μοναδικότητα.

Παρόμοια με τον Στίρνερ εναντιώνεται στην ιδιοκτησία όπως την ξέρουμε και τάσσεται υπέρ της ιδιοποίησης των πάντων: «Βλέπετε...εγώ θέλω ολόκληρο το σύμπαν να είναι δικό μου! Θέλω να περικλείσω στον εαυτό μου τα πάντα [...] ιδιοκτησία σημαίνει την περιορισμένη κυριότητα περιορισμένων αντικειμένων, επειδή αυτά που βρίσκονται στην ιδιοκτησία κάποιου είναι πολύ λιγότερα από αυτά που δεν βρίσκονται στην ιδιοκτησία του» (Faun, 1995: 16).

Ο Feral Faun λέει πώς μας έχουν μάθει να αμφιβάλλουμε για τη διαίσθηση, να φοβόμαστε τη δική μας ένταση, να πιστεύουμε πως η ζωή είναι αυτό το λίγο που επιτρέπεται. Μας εκπαιδύσαν να ζούμε για να δουλεύουμε, να υπάρχουμε για να αποδεικνύουμε, να συμβιβάζομαστε με την ανία, τη ρουτίνα, την επιβίωση αντί για τη ζωή. Μα η επανάσταση δεν ξεκινά “έξω” — αρχίζει εκεί που το άτομο απορρίπτει όλα αυτά και δεν μας μένει παρά «να εξερευνήσουμε τρόπους για να διαλύσουμε αυτές τις ρυθμίσεις, να απελευθερωθούμε από την πολιτισμική εξημέρωση. Κατά ένα πολύ γενικό τρόπο ξέρουμε τι θέλουμε: Να ζήσουμε σαν άγρια ελεύθερα πλάσματα σε ένα άγριο και ελεύθερο κόσμο» (Faun, 1995).

Η ανάλυση της σκέψης του Στίρνερ σε σχέση με τον αναρχικό ατομικισμό ανέδειξε τις ιδιαιτερότητες και τις αποκλίσεις της φιλοσοφικής του τοποθέτησης σε σχέση με το ευρύτερο ρεύμα του αναρχισμού αλλά και τις δυνατότητες της φιλοσοφίας του ενσωματωθεί δημιουργικά σε άλλες και να τις εμπνεύσει. Ωστόσο, το ερώτημα παραμένει κατά πόσο η σκέψη του μπορεί να ενταχθεί οργανικά στο αναρχικό κίνημα. Η συζήτηση αυτή έχει τροφοδοτήσει σημαντική βιβλιογραφική έρευνα. Στο επόμενο κεφάλαιο, θα παρουσιαστεί μια πτυχή αυτής της συζήτησης για την υποδοχή του Στίρνερ στην αναρχική παράδοση και κάποιες από τις ερμηνείες που προέκυψαν που μπορούν να φωτίσουν ακόμα περισσότερο τις πολλαπλές όψεις του ζητήματος της σχέσης του Στίρνερ με τον αναρχισμό.

Κεφάλαιο 4 Υποδοχή του Στίρνερ στον αναρχισμό

Όπως αναλύθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η πλειονότητα των αναρχικών που αναγνωρίζουν τον Στίρνερ ως μία από τις κύριες επιρροές τους, εντάσσονται συνήθως στην κατηγορία του ατομικιστικού αναρχισμού. Αν και υφίστανται ορισμένα κοινά σημεία ανάμεσα στη σκέψη του Στίρνερ και τον κλασικό αναρχισμό, η σύνδεση αυτή παραμένει εν μέρει απομακρυσμένη. Το ερώτημα, επομένως, που τίθεται είναι κατά πόσο μπορεί πράγματι ο Στίρνερ να θεωρηθεί αναρχικός. Το παρόν κεφάλαιο εστιάζει στις διαφορετικές προσεγγίσεις που έχουν υιοθετήσει οι μελετητές αναφορικά με την ένταξη ή μη του Στίρνερ στο αναρχικό ρεύμα.

Όταν το 1844 εκδόθηκε ο *Μοναδικός και η Ιδιοκτησία του*, ο όρος «αναρχικός» χρησιμοποιούνταν σπάνια και μόνο από λίγες προσωπικότητες, όπως ο Προυντόν και ο Μόζες Χες. Παρότι ο ίδιος ο Στίρνερ δεν υιοθέτησε ποτέ αυτή την ιδεολογική ταυτότητα, η σκέψη του έχει αποκτήσει εξέχουσα θέση στη βιβλιογραφία περί αναρχισμού. Η επιρροή του αποτυπώνεται σε έργα-ορόσημα, από τη μελέτη του Paul Eltzbacher στις αρχές του 20ού αιώνα, η οποία συνεχίζει να επανεκδίδεται, έως τις σημαντικές συνεισφορές όπως εκείνη του Ντανιέλ Γκερέν το 1965. (Feiten, 2013: 117-118).

Η πρώτη καταγεγραμμένη περίπτωση κατά την οποία ο Στίρνερ χαρακτηρίζεται ως αναρχικός απαντά στο έργο του Φρίντριχ Ένγκελς *Λούντβιχ Φόιερμπαχ και το Τέλος της Κλασικής Γερμανικής Φιλοσοφίας*. Η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση υπήρξε

καθοριστική, επηρεάζοντας σημαντικά τη μεταγενέστερη ακαδημαϊκή κατηγοριοποίηση του Στίρνερ στις πρώιμες συστηματικές μελέτες περί αναρχισμού (Feiten, 2013: 117–118). Ο Ένγκελς περιέγραψε τον Στίρνερ ως «προφήτη του σύγχρονου αναρχισμού» και υποστήριξε ότι άσκησε σημαντική επιρροή στον Μιχαήλ Μπακούνιν (Engels 1888· Laska 1996: 39· Arvon 2012: 196 σε Feiten, 2013: 133). Επίσης, στη *Γερμανική Ιδεολογία*, το έργο του Στίρνερ δεν παρουσιάζεται απλώς ως αναρχικό, αλλά προβάλλεται ως η κατεξοχήν «αναρχική θεωρία του ατόμου». Η εν λόγω παρουσίαση, σε συνδυασμό με τις επιθετικές αναφορές του Μαρξ και του Ένγκελς στους «αναρχικούς της εποχής τους», και ειδικότερα στους Μπακούνιν και τον ίδιο τον Στίρνερ, δημιουργεί την εντύπωση μιας κοινής αναρχικής ταυτότητας μεταξύ των δύο, ενταγμένης σε μια ενιαία αντίθεση προς το μαρξικό εγχείρημα (Feiten, 2013: 133). Αυτή η ταύτιση, ωστόσο, φαίνεται να εξυπηρετεί την ιδεολογική στόχευση του Ένγκελς να απαξιώσει συνολικά τον Μπακούνιν· άλλωστε, ο υπαινιγμός ότι ο τελευταίος ανήκει στην ίδια κατηγορία με τον «παρανοϊκό» Στίρνερ είχε σαφή υποτιμητική λειτουργία (Blumentfeld, 2013: 8). Συμπερασματικά, το ερώτημα σχετικά με το κατά πόσο ο Στίρνερ μπορεί πράγματι να ενταχθεί στο αναρχικό παράδειγμα καθοδηγήθηκε, τουλάχιστον στις πρώτες του διατυπώσεις, από κριτήρια και σκοπιμότητες που ήταν εν πολλοίς εξωτερικά ή και ρητά εχθρικά τόσο προς τη σκέψη του ίδιου όσο και προς τον αναρχισμό ως πολιτική και φιλοσοφική παράδοση (Feiten, 2013: 133).

Συνεχίζοντας, ο Paul Eltzbacher ήταν Γερμανός νομικός που διορίστηκε το 1906 καθηγητής εμπορικού δικαίου στην Ανώτατη Εμπορική Σχολή του Βερολίνου, εν μέρει χάρη στη μελέτη του για τον αναρχισμό. Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, εκλέχθηκε στο Ράιχσταγκ και τάχθηκε υπέρ του μπολσεβικισμού (Welsh, 2010: 29–30). Στο έργο του *The Great Anarchists*, επιδίωξε να προσδώσει στον αναρχισμό μια «επιστημονική» διάσταση, αναλύοντας τις θεωρίες των Godwin, Stirner, Proudhon, Bakunin, Kropotkin, Tolstoy και Tucker. Για τον Eltzbacher, ο Στίρνερ αντιπροσωπεύει την ακραία μορφή ατομικισμού, όπου η επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος —ή της «ατομικής ευημερίας»— θεωρείται υπέρτατη αξία. Κατά συνέπεια, θεσμοί όπως το κράτος και ο νόμος, που περιορίζουν την εγωιστική αυτοπραγμάτωση, στερούνται νομιμοποίησης, αφού διατηρούνται μέσω συλλογικών ψευδαισθήσεων περί ιερότητας και όχι βάσει της ωφελιμότητάς τους για το άτομο. Σύμφωνα με τον Eltzbacher, η αναρχική διάσταση της σκέψης του Στίρνερ προκύπτει ακριβώς από αυτήν τη θέση: «η

ευημερία κάθε ανθρώπου απαιτεί μια κοινωνική ανθρώπινη ζωή, η οποία, μόνο με βάση τις δικές της αρχές, θα πρέπει να αντικαταστήσει το κράτος». Ο Eltzbacher αναγνωρίζει τον ρόλο της *Ένωσης των Εγλωιστών* ως εναλλακτική κοινωνική μορφή, καθώς και την κεντρική σημασία της *κυριότητας*. Ωστόσο, επιχειρεί να εντάξει τη σκέψη του Στίρνερ στο πλαίσιο της αριστερής πολιτικής παράδοσης, παραμορφώνοντας τη ριζική του ατομικιστική θέση, εξισώνοντάς την λανθασμένα με τη σοσιαλιστική απαλλοτρίωση της ιδιοκτησίας από τις κατώτερες τάξεις. Επιπλέον, παραβλέπει κρίσιμες πτυχές της θεωρίας του, όπως την έννοια της αποξένωσης και της αντικειμενοποίησης. Το βασικό μεθοδολογικό πρόβλημα στην ανάλυσή του έγκειται στο γεγονός ότι αντιμετωπίζει τον αναρχισμό ως το πρωτεύον ερμηνευτικό σχήμα για το έργο του Στίρνερ, υποβαθμίζοντας καίριες έννοιες όπως αυτή της *ιδιοκτησίας* (Welsh, 2010: 29–30).

Άλλη ερμηνεία του Στίρνερ προέρχεται από τους Michael Schmidt και ο Lucien van der Walt. Οι νοτιοαφρικανοί συγγραφείς, υποστηρίζουν στο έργο τους *Black Flame* ότι στις κυρίαρχες αφηγήσεις περί αναρχισμού συγκαταλέγονται πολλοί αναρχικοί που δεν είναι πραγματικά αναρχικοί κάτι που εντοπίζουν και στη μελέτη του Eltzbacher. Έτσι, εξορίζουν από την αναρχική παράδοση τον Στίρνερ, τον Γκόντουν, τον Τολστόι, ακόμα και τον Προυντόν και τον Τάκερ (Ferguson, 2011: 168). Πιο συγκεκριμένα, αποκαλούν τη θέση του Στίρνερ ως «μισανθρωπικό αστικό ατομικισμό» (Schmidt and van der Walt, 2009: 48 σε Feiten, 2013: 119). Υποστηρίζουν, επίσης, ότι ο Στίρνερ «δεν υποστήριξε στην πραγματικότητα την κατάργηση του κράτους» (Schmidt and van der Walt, 2009: 36 σε Feiten, 2013: 119). Ωστόσο, η ανάλυση τους γίνεται με επιλεκτική παράθεση ή παραμορφώνοντας το νόημα διάφορων αποσπασμάτων. Για παράδειγμα, η έννοια της *Ένωσης των Εγλωιστών*, κεντρική στο έργο του Στίρνερ, δεν αναφέρεται καν στο *Black Flame* (Feiten, 2012: 119).

Σε γενικές γραμμές, οι Schmidt and van der Walt διατυπώνουν τρεις κύριες ενστάσεις απέναντι στη συσχέτιση του Στίρνερ με την αναρχική σκέψη: αρχικά, υποστηρίζουν ότι η ενσωμάτωσή του στο αναρχικό ρεύμα οδηγεί σε θεωρητική ασυνέπεια και μειωμένη πειστικότητα· στη συνέχεια, επισημαίνουν ότι η έμφαση που δίνει στην έννοια της εξέγερσης εις βάρος της επανάστασης υπονομεύει τη ριζοσπαστική δυναμική του αναρχισμού· τέλος, θεωρούν πως η υπεράσπιση της *κυριότητας* θολώνει το θεμελιώδες όριο ανάμεσα στον αναρχισμό και τον δεξιό φιλελευθερισμό. Από τη δική τους σκοπιά, οι μόνοι αυθεντικοί θεμελιωτές του αναρχισμού είναι ο Μπακούνιν και ο Κροπότκιν (Ferguson, 2011: 168).

Η επιμονή του *Black Flame* στην, κατά τη γνώμη πολλών, εσφαλμένη κριτική προς τον Στίρνερ, αποπροσανατολίζει δυστυχώς από την συμβολή του στην πορεία της αναρχικής σκέψης, η οποία συνίσταται στην παγκόσμια προβολή λησμονημένων μορφών του αναρχικού και συνδικαλιστικού κινήματος (Ferguson, 2011: 168). Παρόλο που έχουν εν μέρει δίκιο όταν επισημαίνουν ότι οι επιδιώξεις των επαναστατικών και των ατομικιστικών ρευμάτων του αναρχισμού συχνά παρουσίαζαν ασυμβατότητες, παρόμοιες εντάσεις εντοπίζονται κατά καιρούς ακόμη και μεταξύ εκείνων που επηρεάστηκαν από τον Μπακούνιν και εκείνων που ακολούθησαν τη σκέψη του Κροπότκιν (Ferguson, 2011: 172). Τέλος, και ιστορικά, ο Στίρνερ συνάπτεται με τον κλασικό αναρχισμό, και οι Schmidt and van der Walt είναι αναγκασμένοι είτε να το εξηγήσουν είτε να το διαγράψουν. (Ferguson, 2011: 171).

Σε πλήρη αντίθεση με τα παραπάνω, ο Γερμανο-Αμερικανός αναρχικός Max Baginski, ένας εκδότης, ακτιβιστής και στενός συνεργάτης της Goldman και του Landauer δημοσίευσε μια κριτική της πρώτης αγγλικής μετάφρασης του *Μοναδικού* στο περιοδικό *Mother Earth* στο τεύχος Μαΐου 1907. Ο Baginski καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, παρόλο που «ο Στίρνερ αγνοεί επιδεικτικά το γεγονός ότι η ιδιοκτησία είναι εχθρός της ατομικότητας», εντούτοις αναγνωρίζει την ύπαρξη σημαντικών ομοιοτήτων: «ο ατομικισμός και ο κομμουνισμός πάνε χέρι χέρι» (Baginski, 1907: 150, 151 σε Ferguson, 2011: 172).

Σε μια άλλη κριτική του 1907 για τον *Μοναδικό* στο *The North American Review*, ο συγγραφέας James Huneker— μακροχρόνιος φίλος της Goldman — εκφράζει αμφιβολία για το αν ο Στίρνερ είναι φιλόσοφος, αλλά τον αναγνωρίζει ως «πολιτικό σκεπτικιστή τύπου Πύρρωνα». Ακόμα, τον επαινεί για την «υπέροχη ειλικρίνεια [του Στίρνερ]» και τον θεωρεί «εικονοκλάστη... τον πιο ευθύ, ειλικρινή στοχαστή του αιώνα του... ένα Τευτονικό 'Childe Roland' που φτάνει στον σκοτεινό πύργο — αλλά αντί να φουσήξει το κέρασ του, όπως έκανε ο Νίτσε, ανατινάζει τον πύργο ολόκληρο» (Huneker, 1907: 334 σε Ferguson, 2011: 173). Σύμφωνα με την Ferguson οι παρατηρήσεις του Huneker αποδεικνύονται ιδιαίτερα εύστοχες. Είναι θεμιτό να προσεγγίσουμε τον Στίρνερ – όπως και τον Νίτσε – όχι τόσο ως παραδοσιακό φιλόσοφο, αλλά μάλλον ως έναν στοχαστή που ενσαρκώνει μια ποιητική μορφή φιλοσοφίας, όπου η «ρητορική έξαρση» και η ποιητική υπερβολή δεν λειτουργούν ως διακοσμητικά στοιχεία, αλλά ως ουσιώδεις πρακτικές με γνωσιακή και αποκαλυπτική «αξία» (Ferguson, 2011: 173). Ο Huneker, επίσης, γράφει: «Σε αντίθεση με τον μεγάλο του σύγχρονο, τον Ζοζέφ

Προυντόν, ο Στίρνερ δεν είναι ένας δημιουργικός φιλόσοφος. Στην πραγματικότητα, δεν είναι καν φιλόσοφος. Είναι ηθικολόγος (ή ανήθικος), ένας ‘Ethiker’· το βιβλίο του είναι μια υπεράσπιση του ατομικισμού, των καταπιεσμένων δικαιωμάτων του εγώ — και σε αυτούς τους καιρούς ειρηνικής υποκρισίας και ψευτο-αδελφοσύνης, όπου κάθε έθνος και κάθε άνθρωπος αγκαλιάζει τον διπλανό του προτού τον ξεκοιλιάσει μέσω του εμπορίου ή του πολέμου, τα λόγια του Μαξ Στίρνερ είναι σαν σάλπισμα. Και πολλοί ‘τοίχοι της Ιεριχούς’ γκρεμίζονται μπροστά σε αυτούς τους κρυστάλλινους ήχους» (Huneker, 1907: 335 σε Ferguson, 2011: 173).

Εκτός από τους διάφορους μελετητές, και διάφορα κινήματα έχουν προσπαθήσει να γεφυρώσουν τον κομμουνισμό με τον εγωισμό. Το 1974, για παράδειγμα, η αμερικανική καταστασιακή συλλογικότητα *For Ourselves* δημοσίευσε το φυλλάδιο *The Right to Be Greedy: Theses on the Practical Necessity of Demanding Everything*, το οποίο επιβεβαίωνε τη ριζοσπαστική σύνθεση του Μαρξ και του Στίρνερ, του κομμουνισμού και του εγωισμού: «Ο “κομμουνιστικός εγωισμός” ονομάζει τη σύνθεση ατομικισμού και συλλογικότητας, όπως ακριβώς η κομμουνιστική κοινωνία ονομάζει την πραγματική, υλική, αισθητηριακή λύση στην ιστορική αντίφαση ανάμεσα στο “μερικό” και το “γενικό” συμφέρον — μια αντίφαση που γεννήθηκε κυρίως από τον διχασμό της κοινωνίας στον εαυτό της μέσω των τάξεων. Αυτή η “λύση” δεν μπορεί να είναι απλώς μια ιδέα ή αφαίρεση, αλλά μόνο μια συγκεκριμένη μορφή κοινωνίας... Η ουσία του κομμουνισμού είναι ο εγωισμός· η ουσία του εγωισμού είναι ο κομμουνισμός. Αυτό είναι το μυστικό που αλλάζει τον κόσμο και που ο κόσμος ακόμα κρατάει κρυφό από τον εαυτό του. Το ξετύλιγμα αυτού του μυστικού, ως εμφάνιση της ριζοσπαστικής υποκειμενικότητας, δεν είναι τίποτε άλλο από τη διαδικασία συγκρότησης της κομμουνιστικής κοινωνίας. Περιέχει ήδη τη διαδικασία ως αντικειμενική πραγματικότητα» (For Ourselves, 1974: 45,47 σε Blumenfeld, 2018: 139-140). Η συζήτηση αυτή δεν έχει ξαναέρθει στην επιφάνεια «ούτε από κομμουνιστές ούτε από ατομικιστές, ούτε από μαρξιστές ούτε από αναρχικούς» (Blumenfeld, 2018: 139-140).

Και ο Blumenfeld, που περιγράφει τα παραπάνω, τελειώνοντας το βιβλίο του *All things are nothing to me* για τον Στίρνερ περιγράφει μια δημιουργική σύζευξη των ιδεών του Μαρξ και του Στίρνερ που θα μπορούσαν να αναδείξουν ένα όραμα συμφιλίωσης μεταξύ κομμουνισμού και ατομικισμού που εστιάζει στις κοινές επιδιώξεις και όχι στον διαχωρισμό τους. Γράφει: «Ως τίποτα, στέκομαι χώρια,

μοναδικός. Αλλά ως προλετάριος, η μοναδική μου μηδενικότητα ενώνεται με άλλους που, όπως κι εγώ, δεν έχουν τίποτα αλλά θέλουν τα πάντα. Η μοναδικότητα του προλεταριάτου έγκειται στο ότι αποτελεί την καθολική άρνηση της κοινωνίας. Όπως λέει ο Μαρξ, είναι η μόνη τάξη που μπορεί να διακηρύξει περήφανα, σε πλήρη αρμονία με τον Στίρνερ (Blumenfeld, 2018: 147): Είμαι το τίποτα και πρέπει να γίνω το παν..» (Marx, 2010 σε Blumenfeld, 2018: 147)

Σε άλλες μελέτες το έργο του Στίρνερ δεν αναγνωρίζεται σε βάθος και αντιμετωπίζεται πιο επιφανειακά. Ο George Woodcock, Καναδός μελετητής του αναρχισμού αφιερώνει στον Στίρνερ ένα σύντομο κεφάλαιο έντεκα σελίδων στο έργο του, το οποίο, ενώ διακρίνεται για την εις βάθος ανάλυση των κομμουνιστών αναρχικών, αντιμετωπίζει τους ατομικιστές αναρχικούς με σχετική επιπολαιότητα και συνοπτικότητα. Πέρα από μια περιορισμένη αναφορά στον Στίρνερ, ο Woodcock απορρίπτει συλλήβδην την αμερικανική παράδοση του ατομικιστικού αναρχισμού, περιοριζόμενος σε μόλις δύο σελίδες, όπου δεν γίνεται καμία μνεία στις ιδέες των Benjamin Tucker και Lysander Spooner. Στη μελέτη του, ο κομμουνιστικός αναρχισμός προβάλλεται ως το κυρίαρχο και ουσιωδέστερο ρεύμα, ενώ οι ατομικιστικές εκδοχές εμφανίζονται ως περιθωριακές και θεωρητικά λιγότερο σημαντικές. Η μεταχείριση του Στίρνερ δεν διαφέρει ουσιαστικά από αυτήν που επιφυλάσσει στους Tucker και Spooner: το μεγαλύτερο μέρος του κεφαλαίου που του αφιερώνεται στο *Anarchism* επικεντρώνεται όχι στις θεωρητικές του συνεισφορές, αλλά σε βιογραφικές λεπτομέρειες και ανέκδοτα από τη ζωή του και τον κύκλο των νεαρών εγγελητών στο Βερολίνο (Welsh, 2010: 30-32).

Ο John Clark, Αμερικανός φιλόσοφος και ακαδημαϊκός, στο έργο του *Max Stirner's Egoism*, προσεγγίζει τη σκέψη του Στίρνερ από την οπτική ενός κομμουνιστικού ή, όπως ο ίδιος την αποκαλεί, «κοινωνικού αναρχισμού», ο οποίος διατηρεί κριτική στάση απέναντι στον ατομικισμό, τον οποίο θεωρεί θεωρητικά ανεπαρκή. Η μελέτη του Clark εκδόθηκε το 1976 από την Freedom Press στο Λονδίνο, έναν εκδοτικό φορέα που συνδέεται με την κομμουνιστική αναρχική παράδοση και αποτελεί επίσης τον εκδότη της μακροχρόνιας αναρχικής εφημερίδας *Freedom* (ό.π).

Έπειτα, «ο Andrew Koch στο άρθρο του “Max Stirner: The Last Hegelian or the First Poststructuralist?” (1997) στο βρετανικό περιοδικό *Anarchist Studies* ξεκίνησε έναν προβληματισμό τον οποίο ο Saul Newman τον ανέπτυξε περαιτέρω στο *From Bakunin*

to Lacan (2001). Οι θεωρητικοί αυτοί τοποθετούν τον Στίρνερ στην ίδια φιλοσοφική «οικογένεια» με τους Derrida, Foucault, Lacan και Deleuze – μια “οικογένεια” που ωστόσο παρουσιάζει περισσότερες διαφορές παρά ομοιότητες μεταξύ των μελών της. Ο Newman, περισσότερο από κάθε άλλον, ανέπτυξε αυτή την ερμηνεία του Στίρνερ σε μια εκλεπτυσμένη πολιτική θεωρία του “μετα-αναρχισμού” (*postanarchism*) στα έργα του *The Politics of Postanarchism* (2010) και *Postanarchism* (2016). Ο Newman υπήρξε επίσης κεντρική μορφή στην αναζωπύρωση του ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος για τον Στίρνερ στον αγγλόφωνο κόσμο» (Blumenfeld, 2018: 25).

Συγκεκριμένα, ο Newman χαρακτηριστικά αναφέρει: «Όπως και οι μεταστρουκτουραλιστές στοχαστές που έγραφαν πάνω από έναν αιώνα αργότερα, έτσι και ο Στίρνερ ταραάζεται από ολόκληρο το ζήτημα του ουσιοκρατισμού. Υποστηρίζω ότι χρησιμοποιεί ένα πολεμικό μοντέλο σχέσεων, παρόμοιο με εκείνο που αναπτύχθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, για να αποσυνδέσει τον σύγχρονο δεσμό ανάμεσα στην εξουσία, την ταυτότητα και την ουσία, και να αποκαλύψει την κυριαρχία και την εχθρότητα που κρύβονται πίσω από τη γαλήνια ανθρωπιστική της όψη. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο ο Στίρνερ είναι ουσιώδης για την ανάλυσή μας: εκπροσωπεί μια αποφασιστική ρήξη με τη λογική του Διαφωτισμού που διαμόρφωσε τον μαρξισμό και τον αναρχισμό, τοποθετώντας τον εαυτό του μέσα σε ένα εντελώς διαφορετικό προβληματικό πλαίσιο — ένα πλαίσιο που, όπως θα δούμε, προοικονομεί τον μεταστρουκτουραλισμό» (Newman, 2001: 54-55).

Ο Newman επιδεικνύει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη σύνθετη σχέση ανάμεσα στη σκέψη του Στίρνερ και την αναρχική παράδοση. Ένα από τα βασικά σημεία της ανάλυσής του είναι η πεποίθηση ότι η κύρια μέριμνα του Στίρνερ αφορά την τάση των ριζοσπαστικών κινημάτων να παράγουν νέες μορφές εξουσίας, ιδίως όταν έρχονται στην εξουσία. Υπό αυτό το πρίσμα, η σύνδεση του Στίρνερ με τον αναρχισμό παραμένει αμφίσημη και εν μέρει προβληματική. Η κριτική που ασκεί ο Στίρνερ στον Ludwig Feuerbach, καθώς και η θέση του ότι έννοιες όπως ο «Άνθρωπος» ή η «Ανθρωπότητα» λειτουργούν ως κοσμικά υποκατάστατα του «Θεού», αναδεικνύουν με σαφήνεια αυτή την προβληματική. Κατά τον Newman, ο αναρχισμός συχνά στηρίζεται στην υπόθεση ότι υφίσταται μια σταθερή ανθρώπινη ουσία που θεμελιώνει την ανάγκη απελευθέρωσης από το κράτος. Ωστόσο, η στίρνερική απόρριψη αυτής της υπόθεσης καθιστά το αναρχικό εγχείρημα εσωτερικά αντιφατικό, καθώς τοποθετεί στο επίκεντρό του μια μεταφυσική κατασκευή. Η συμβολή του Στίρνερ καθίσταται

ιδιαίτερα σημαντική για τον διάλογο ανάμεσα στον αναρχισμό και μεταδομιστικές προσεγγίσεις, όπως αυτές των Michel Foucault, Jacques Derrida και Jacques Lacan. Το έργο του Newman επιδιώκει να διαμορφώσει ένα θεωρητικό πλαίσιο μετα-αναρχισμού, εντός του οποίου το *Ο Μοναδικός* καταλαμβάνει κεντρική θέση (Welsh, 2010: 37). Ο Newman παρουσιάζοντας τις ιδέες αυτές γράφει: «Αν, όμως, μπορούσαμε να αποδεσμεύσουμε αυτούς τους λόγους από το χρέος τους προς την ανθρώπινη ουσία— αν μπορούσαμε να τους απελευθερώσουμε από την εδραίωσή τους στον «Άνθρωπο»— τότε ίσως είναι δυνατό να ανασυσταθούν με έναν τρόπο που να τους καθιστά ξανά έγκυρους για τη σύγχρονη πολιτική σκέψη. Ίσως, χρησιμοποιώντας τη μεταστρουκτουραλιστική κριτική, μπορούμε να στοχαστούμε την πιθανότητα μιας πολιτικής αντίστασης χωρίς ουσιοκρατικές εγγυήσεις: μια πολιτική του μετα-αναρχισμού» (Newman, 2001: 157-158).

Ο θεωρητικός Allan Antliff ασκεί κριτική στην θεώρηση του Newman και φανερώνει πως η δημιουργική ενέργεια που προκύπτει από την αυτονομία, όπως την εννοεί ο Στίρνερ κατείχε βασικό ρόλο στη σκέψη του αναρχοκομμουνισμού, ενώ ιδέες που σήμερα συνδέονται με τον Στίρνερ ήταν ευρέως διαδεδομένες στα αναρχικά κινήματα των αρχών του 20ού αιώνα και είχαν βαθιές ρίζες στις αποκαλούμενες κλασικές παραδόσεις (Kina, 2011: 43). Το έργο του, επομένως, καθιστά ορατή τη δυνατότητα μιας γόνιμης διασύνδεσης ανάμεσα στις κομμουνιστικές και ατομικιστικές παραδόσεις — μια σχέση που τείνει να αποσιωπάται από αμφότερες τις πλευρές της θεωρητικής αντιπαράθεσης. Η Kina, της οποίας η ανάλυση περιλαμβάνεται στη συλλογή κειμένων του Newman, υιοθετεί παρόμοια προσέγγιση με τον Newman ως προς την αξιοποίηση της σκέψης του Στίρνερ για την αναστοχαστική διερεύνηση του αναρχισμού. Ωστόσο, η εικόνα του στρινερικού ατομικισμού που αναδύεται από την ανάλυση των πηγών του ύστερου 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα συγκλίνει περισσότερο με την προοπτική αλληλεπίδρασης μεταξύ κομμουνισμού και ατομικισμού, όπως αυτή προτείνεται από τον Allan Antliff (Kina, 2011: 43).

Ένας άλλος σύγχρονος σχολιαστής, ο Jason McQuinn δείχνει την ανατρεπτικότητα της στρινερικής σκέψης. Στο *Anarchy: A Journal of Desire Armed* υποδεικνύει την δύναμη που έχει η σκέψη του Στίρνερ να αρνηθεί «κάθε μορφή υποδούλωσης», αναδεικνύοντας και την πολεμική του Στίρνερ απέναντι στην αντικειμενοποίηση. Ο McQuinn, επίσης, γράφει: «Ο Στίρνερ ξεσκεπάζει σκανδαλωδώς κάθε προσπάθεια — όχι μόνο από αντιδραστικούς, αλλά και από αυτοαποκαλούμενους ριζοσπάστες και

δήθεν αναρχικούς — να ανακτήσουν την εξέγερση και να την διοχετεύσουν πίσω σε νέες μορφές αλλοτρίωσης και υποδούλωσης» (McQuinn, 2009: 68-69 σε Ferguson, 2011: 174).

Ομοίως, ο Bernd Laska αντιλαμβάνεται τον Στίρνερ ως έναν αιχμηρό κριτικό των ριζοσπαστών της εποχής του, υποστηρίζοντας ότι εκείνοι «δολοφόνησαν τον Θεό» αλλά εξακολούθησαν να είναι «ευσεβείς άθεοι» (Laska, 2011 σε Ferguson 174). Από την πλευρά του, ο Alfredo Bonano περιγράφει τον Στίρνερ ως «άγριο», ως «ένα ακονισμένο μαχαίρι που διεισδύει βαθιά». Σύμφωνα με τον ίδιο, το διανοητικό ταξίδι που προτείνει ο Στίρνερ συνιστά «ένα σύντομο μονοπάτι σε άγνωστο έδαφος» (Bonano, 2011 σε Ferguson, 2011: 174). Το κεντρικό επιχείρημα του Στίρνερ που εντοπίζεται εδώ είναι η παρατήρηση ότι ακόμη και ένας υψηλός σκοπός — ένα σύνολο ιδεών με φαινομενικά απελευθερωτικό χαρακτήρα — μπορεί να μετασχηματιστεί σε μορφή καταναγκασμού και αλλοτρίωσης, παρόμοια με εκείνη που αρχικά επιδίωκε να ανατρέψει.

Σε γενικές γραμμές, οι παλαιότερες και σύγχρονες θεωρητικές συζητήσεις παρουσιάζουν μια ποικιλία ερμηνειών και θέσεων ως προς τη σχέση του Στίρνερ με την αναρχική παράδοση. Κάποιες ρέπουν προς παρερμηνείες της σκέψης του, άλλες χρησιμοποιούν τον Στίρνερ ως έναν περιθωριακό αναρχικό για να επιτεθούν στον ίδιο τον αναρχισμό όπως οι μαρξιστικές εκδοχές που αναδεικνύουν τον αδικαιολόγητο ατομικισμό. Άλλοι πάλι όπως είδαμε έχουν προσπαθήσει να ενσωματώσουν τη δημιουργική πνοή που δίνει ο Στίρνερ στον αναρχισμό ή τον κομμουνισμό ή τον βλέπουν ως προάγγελο άλλων ρευμάτων, όπως αυτό του μεταδομισμού. Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάστηκαν κάποιες πτυχές του θέματος παρακολουθώντας τη σκέψη διάφορων στοχαστών που βέβαια για τον καθένα έχουν ασκηθεί διάφορες κριτικές. Το ζήτημα του κατά πόσο ο Στίρνερ μπορεί να ενταχθεί στον αναρχικό κανόνα, καθώς και οι πιθανές θεωρητικές συνέπειες μιας ενδεχόμενης αποδοχής ή απόρριψής του, απαιτεί μια προσεκτική και μεθοδική προσέγγιση. Η απάντηση σε ένα τέτοιο ερώτημα θα πρέπει να βασίζεται σε τεκμηριωμένη και συστηματική έρευνα, ικανή να αποτιμήσει το εύρος και τη σημασία της συμβολής του.

Κεφάλαιο 5 Συμπερασματική ανάλυση

Έχοντας εξετάσει τον Στίρνερ μέσα από το πρίσμα της σχέσης του με τον αναρχισμό, καθίσταται πλέον αναγκαία μια επανατοποθέτηση της σκέψης του, προκειμένου να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα.

Ο Στίρνερ ανοίγει το έργο του *Ο Μοναδικός και η Ιδιοκτησία του*, όπως είδαμε, με τη χαρακτηριστική φράση *Ich hab' Mein Sach' auf Nichts gestellt*, δηλαδή «Τοποθέτησα την υπόθεσή μου στο τίποτα». Η φράση αυτή, ιδιαίτερα φορτισμένη φιλοσοφικά, αντλεί την έμπνευσή της από ένα ποίημα του Γκαίτε, γραμμένο το 1806, με τίτλο *Vanitas! Vanitatum Vanitas!* («Ματαιότης! Ματαιιοτήτων Ματαιότης!»). Πρόκειται για ένα ποιητικό κείμενο που υιοθετεί έναν έντονα μηδενιστικό τόνο και λειτουργεί ως ένας ειρωνικός ύμνος στο ποτό, στον οποίο εκφράζεται μια βαθιά απογοήτευση από κάθε θεσμό ή αξία που υποσχόταν νόημα στη ζωή. Το ποίημα, μεταφρασμένο στα ελληνικά, παρατίθεται αμέσως παρακάτω, προκειμένου να αναδειχθούν οι υπαρξιακές και φιλοσοφικές του συνάψεις με την σκέψη του Στίρνερ:

Πλέον σε τίποτα δεν έχω εμπιστοσύνη — Ζήτω!

Έτσι, μόνο τότε χαίρομαι αληθινά τον κόσμο — Ζήτω!

Κι όποιος θέλει να 'ναι σύντροφός μου,
ας χτυπήσει το ποτήρι του και με χορωδία ας ενωθούμε,
πάνω σ' αυτά τα κατακάθια του κρασιού.

Στον χρυσό και στα πλούτη έβαλα εμπιστοσύνη — Ζήτω!

Μα τότε έχασα χαρά και υγεία — Αχά!

Εδώ κι εκεί κυλούσε το χρήμα,
κι όταν το 'χα εδώ, να που από εκεί
είχε φύγει ολόκληρος ο θησαυρός!

Ύστερα στις γυναίκες έδωσα την πίστη μου — Ζήτω!

Μα εκεί στ' αλήθεια πικρά απογοητεύτηκα — Αχά!

Η Ψεύτικη κάποιον άλλον γύρευε,
Η Αληθινή γεμάτη πλήξη ήταν,
Κι η Καλύτερη δεν αγοραζόταν.

Στα ταξίδια τότε γύρευα ελπίδα — Ζήτω!

Και έφυγα βιαστικά απ' την πατρίδα — Αχά!

Μα τίποτα καλό δεν φάνηκε μπροστά μου,
Κακά τα κρεβάτια, παράξενο το φαγητό,
και κανείς δεν με καταλάβαινε.

Στην εξουσία και στη δόξα εμπιστεύτηκα — Ζήτω!
Μα κάποιος άλλος με ξεγύμνωσε με ντροπή — Αχά!
Και καθώς ξεχώριζα ανάμεσα στους πολλούς,
όλοι με κοίταζαν με κακία καθώς περνούσα —
ούτε ένας ευχαριστημένος!

Στον πόλεμο και τη μάχη έδωσα πίστη — Ζήτω!
Πολλές λαμπρές νίκες πετύχαμε — Ζήτω!
Μες στη γη του εχθρού περάσαμε,
μα κι οι φίλοι μας πλήρωσαν εξίσου βαριά,
κι εγώ ένα πόδι έχασα εκεί.

Πλέον σε τίποτα δεν βάζω την πίστη μου — Ζήτω!
Στην προσταγή μου ο κόσμος πρέπει να σκύβει — Ζήτω!
Κι αφού το γλέντι και το τραγούδι τελείωσε,
ας αδειάσουμε το ποτήρι μέχρι πάτου —
κατακάθια να μη μείνουν! (Blumenfeld, 2018: 140-143).

Παρότι το ποίημα στο οποίο βασίζεται ο Στίρνερ φαίνεται αρχικά να εκφράζει έναν μηδενισμό και μια βαθιά αίσθηση ματαιότητας, η ουσία της σκέψης τόσο του ποιητή όσο και του Στίρνερ υποστηρίζεται εδώ ότι δεν συνίσταται στην παραίτηση ή στην αδράνεια. Αντιθέτως, πρόκειται για μια ριζοσπαστική κριτική απέναντι σε κάθε εξωτερική πηγή νοήματος — το χρήμα, τη δόξα, τις σχέσεις, την πατρίδα ή τις ιδέες — που περιορίζει το άτομο και το απομακρύνει από τον εαυτό του. Η «εμπιστοσύνη στο τίποτα», όπως εκφράζεται τόσο ποιητικά όσο και φιλοσοφικά, δεν είναι μια άρνηση της ζωής αλλά μια χειραφετητική θέση: μια αποδέσμευση από τις αυταπάτες του εξωτερικού κόσμου και μια επιστροφή στον εαυτό ως δημιουργική και αυτόνομη αρχή. Το «τίποτα» δεν είναι το τέλος, αλλά το σημείο εκκίνησης για μια νέα, αυτοθεμελιωμένη ύπαρξη, στην οποία το άτομο παύει να είναι δούλος ιδεών και γίνεται ενεργός δημιουργός του νοήματός του.

Άλλωστε, ο Στίρνερ δηλώνει εξαρχής τις προθέσεις του: «και τι δεν θα έπρεπε να ήταν υπόθεσή μου! Πρώτα απ' όλα, η καλή υπόθεση, μετά η υπόθεση του Θεού, η υπόθεση

της ανθρωπότητας, της αλήθειας, της ελευθερίας, της ανθρωπιάς, της δικαιοσύνης· περαιτέρω, η υπόθεση του λαού μου, του ηγεμόνα μου, της πατρίδας μου- τέλος, η υπόθεση του πνεύματος, και χίλιες άλλες υποθέσεις. Μόνον η δική μου υπόθεση δεν πρέπει ποτέ να είναι υπόθεσή μου. Ντροπή στον εγωιστή, που σκέφτεται μόνο τον εαυτό του!» (Στίρνερ, 2005: 27). Το παραπάνω χωρίο από τον Στίρνερ αποκαλύπτει ότι η έννοια του «εγωισμού» στην οποία στηρίζει τη φιλοσοφική του θέση δεν πρέπει να συγχέεται με έναν επιφανειακό, κυνικό ατομικισμό ή μια αυτάρεσκη απομόνωση. Αντίθετα, η ριζοσπαστική του κριτική στρέφεται εναντίον του τρόπου με τον οποίο ο άνθρωπος καθίσταται διαρκώς υποχείριο ξένων υποθέσεων — ακόμα και του εαυτού του — ενώ η δική του υπόθεση, η ζωή του ως μοναδικού και ανεπανάληπτου όντος, παραμένει ξένη προς τον ίδιο. Δεν πρόκειται λοιπόν για την προτροπή να «σκεφτόμαστε μόνο τον εαυτό μας» με την ηθικιστική κατηγορία του εγωισμού, αλλά για μια βαθύτερη απελευθέρωση του ατόμου από τους καταναγκασμούς, ώστε να μπορεί να σχετίζεται αυθεντικά, χωρίς να θυσιάζεται σε ανώτερες αφαιρέσεις. Ο Στίρνερ δεν είναι ένας στυγνός μηδενιστής· είναι ένας φιλόσοφος της ριζικής αυτονομίας.

Βλέποντας τα πράγματα υπό αυτό το πρίσμα, η φιλοσοφία του Στίρνερ δύναται να συμβάλει ουσιαστικά στον αναστοχασμό και τη διεύρυνση του νοήματος του αναρχισμού, προσδίδοντάς του ιδιαίτερες υπαρξιακές και οντολογικές διαστάσεις. Στον πυρήνα του σύγχρονου αναρχικού στοχασμού —είτε μιλάμε για νέες μορφές του είτε για την αναβίωση παλαιότερων— δεν βρίσκεται απλώς η επιθυμία για κοινωνικές ή πολιτικές ανατροπές, αλλά μια πιο ριζική φιλοδοξία: η επανεφεύρεση του τρόπου με τον οποίο υπάρχουμε και δρούμε μέσα στον κόσμο. Ο αναρχισμός σήμερα δεν πρέπει να περιορίζεται στην κριτική της κρατικής εξουσίας ή των οικονομικών ανισοτήτων· αντιθέτως, καλείται να προτείνει μια ολόκληρη κουλτούρα ζωής που απορρίπτει την επιβολή κάθε εξωτερικής αυθεντίας, κάθε ιδεολογικού πλαισίου και κάθε πολιτικής κανονικότητας. Πρόκειται για ένα είδος ελευθεριακής τέχνης του βίου, όπου η ύπαρξη δεν υποτάσσεται σε προκαθορισμένα νοήματα αλλά δημιουργεί τα δικά της. Στο πλαίσιο αυτό, η έννοια της αναρχικής υποκειμενικότητας —δηλαδή το πώς συγκροτείται το άτομο ως ελεύθερο και μοναδικό υποκείμενο— αποκτά κομβική σημασία, μαζί με ζητήματα όπως διαπροσωπική σχέση, η γλωσσική έκφραση και η δύναμη της δημιουργίας ως πράξης απελευθέρωσης (Moore, 2018 :55). Κατά συνέπεια, είναι εύλογο να θεωρηθεί ότι η σκέψη του Στίρνερ προσφέρει ένα γόνιμο θεωρητικό

υπόβαθρο για την κατανόηση αυτής της μετατόπισης, συμβάλλοντας έτσι στον εμπλουτισμό τόσο του βιώματος όσο και της πολιτικής πρότασης του αναρχισμού.

Αυτό θυμίζει ίσως το δοκίμιο του Hakim Bey «Οντολογική αναρχία εν συντομία» (1994) που ξεκινάει ως εξής: «Δεδομένου ότι δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα απολύτως τίποτα για την “πραγματική φύση των πραγμάτων”, όλα τα εγχειρήματα (όπως λέει ο Νίτσε) μπορούν να είναι μόνο “θεμελιωμένα στο τίποτα”. Και όμως, πρέπει να υπάρξει ένα εγχείρημα – έστω και μόνο επειδή εμείς οι ίδιοι αντιστεκόμαστε στο να κατηγοριοποιηθούμε ως “τίποτα”. Από το τίποτα θα δημιουργήσουμε κάτι: την Εξέγερση, την ανταρσία ενάντια σε καθετί που διακηρύσσει: “Η Φύση των Πραγμάτων είναι έτσι κι έτσι” [...] Από το τίποτα θα φανταστούμε τις αξίες μας, και μέσω αυτής της πράξης επινόησης θα ζήσουμε» (Bey, 1994: 1 σε Moore, 2018: 55-57).

Το χωρίο αυτό συνιστά μια συνοπτική αλλά πυκνή έκφραση ενός ριζοσπαστικού αντιθεμελιωτισμού, ο οποίος αντλεί τη φιλοσοφική του δυναμική από τον Νίτσε. Ο Bey, απορρίπτοντας κάθε μεταφυσικό ή οντολογικό θεμέλιο, προτείνει μια νέα μορφή ύπαρξης που δεν στηρίζεται σε κάποια απόλυτη ουσία, αλλά αναδύεται ενεργά από το «τίποτα». Η θέση αυτή δεν οδηγεί, ωστόσο, σε υπαρξιακή παραίτηση, αλλά αποτελεί το έδαφος για μια δημιουργική και ελευθεριακή στάση απέναντι στον κόσμο. Μέσα σε αυτή την απουσία απόλυτων κατηγοριών, ο Bey συλλαμβάνει τον Εαυτό όχι ως κλειστό ον αλλά ως ρευστό, σχεσιακό και ανοιχτό, ριζωμένο σε έναν «χαοτικό ιστό σχέσεων».

Η σκέψη αυτή συνομιλεί ουσιαστικά με τον Στίρνερ, ο οποίος, αν και δεν διατυπώνει ένα πλήρες αντιθεμελιωτικό σύστημα, οικοδομεί την έννοια του *Μοναδικού* ακριβώς πάνω στην άρνηση κάθε εξωτερικά θεσπισμένου νοήματος και στην αξιοποίηση του δημιουργικού τίποτα. Εάν επιχειρήσουμε να ενσωματώσουμε τη σκέψη του Στίρνερ στο αναρχικό πρόταγμα, προκύπτει μια μορφή αναρχισμού που προσεγγίζει ουσιαστικά αυτό που περιγράφει ο Bey. Αν προκύπτει ελευθερία του υποκειμένου στον Στίρνερ δεν προέρχεται από κάποια υπερβατική αξία, αλλά συγκροτείται πρακτικά και υπαρξιακά, ως πράξη δημιουργίας και άρνησης κάθε σταθερής ταυτότητας ή κατηγορίας. Η εφαρμογή αυτής της στίρνερικής σύλληψης στον αναρχισμό μετατοπίζει τη δράση από τη συλλογική νομιμοποίηση σε μια διαρκή επανεφεύρεση του εαυτού, των σχέσεων και του κόσμου, μια διαδικασία που αντανακλά πλήρως τη ρευστότητα, την πολυμορφία και την προσωρινότητα που χαρακτηρίζουν την έννοια της οντολογικής αναρχίας του Bey.

Η φιλοσοφία του Στίρνερ μπορεί να λειτουργήσει ως καταλύτης για μια αναρχική σκέψη που προσεγγίζει την έννοια της ελευθερίας με τον τρόπο που την περιγράφει ο Bey – όχι ως πολιτικό πρόγραμμα με καθορισμένους στόχους, αλλά ως μια υπαρξιακή κατάσταση δημιουργικής ρήξης και διαρκούς γίνεσθαι (Moore, 2018 :55-56). Όπως ο Bey συλλαμβάνει την αναρχία ως «βιωμένη ποίηση» (ό.π), δηλαδή ως άμεση πραγμάτωση της φαντασίας στην καθημερινή ζωή, έτσι και ο Στίρνερ προτείνει έναν τρόπο ύπαρξης που απορρίπτει κάθε καθολική αξία, κάθε ιδεολογικό θεμέλιο που περιορίζει τη ζωτική ενέργεια και την ατομικότητα μαζί με τη φαντασία και αθορμησία της, και καλεί το άτομο να ζήσει ως *Μοναδικός*, που ζει τον εαυτό του και τον αναπαράγει ελεύθερα και κατά βούληση στη *συναλλαγή* του με τον κόσμο. Η χρήση της γλώσσας από τον Στίρνερ είναι επίσης ενδεικτική: αντισυμβατική, ειρωνική, γεμάτη από υπαινιγμούς και παραδοξότητες, μοιάζει περισσότερο με μια πράξη ποιητικής αποδόμησης παρά με συστηματική φιλοσοφία – κι αυτό τον φέρνει ακόμη πιο κοντά στον Bey. Εάν, λοιπόν, η αναρχία στον Bey είναι ένα διαρκές αισθητικό-υπαρξιακό συμβάν, μια ρήξη που αρνείται να σταθεροποιηθεί, τότε η σκέψη του Στίρνερ μπορεί να προσφέρει το φιλοσοφικό της υπόβαθρο: μια αναρχία χωρίς θεμέλιο αλλά με ριζική ατομική ένταση, μια εξέγερση που γεννιέται από το τίποτα και το μετατρέπει σε δυνατότητα «να ανεβάσουμε ή να ανυψώσουμε τον εαυτό μας» (Στίρνερ, 2005: 332).

Κάτι πολύ σημαντικό που επίσης έχει να προσφέρει ο Στίρνερ στον αναρχισμό είναι η προσφορά του μέσω μιας κριτικής προοπτικής που αποτρέπει τη θεοποίηση του αναρχικού οράματος και της ιδανικής κοινωνίας. Μέσα από τη φιλοσοφία του περί *μοναδικού*, ο Στίρνερ τονίζει τη σημασία της διατήρησης της ατομικής αυτονομίας και της προσωπικής κυριαρχίας επί του εαυτού. Αυτή η θεώρηση λειτουργεί ως αντίβαρο σε κάθε μορφή ιδεολογικής απολυτοποίησης, υπενθυμίζοντας στους αναρχικούς ότι το όραμά τους δεν πρέπει να καταστεί καταπιεστικό ή δεσμευτικό, αλλά να παραμένει ένα εργαλείο για την απελευθέρωση πρωτίστως του ατόμου και έπειτα του συνόλου. Επομένως, η συμβολή του Στίρνερ έγκειται στο να ενισχύσει την ατομική ευθύνη και αυτοσυνειδησία, διαφυλάσσοντας το δικαίωμα του κάθε ατόμου να διατηρεί τον εαυτό του ως ελεύθερη και αδιαπραγμάτευτη οντότητα μέσα σε μια κοινωνία που επιδιώκει τον αλληλοσεβασμό και την απελευθέρωση από κάθε εξουσιαστική δομή.

Σε συνάφεια με τα παραπάνω, στο έργο του Ferguson γίνεται μια ενδιαφέρουσα συσχέτιση με την ανάλυση του Ζίζεκ για τον «μεγάλο άλλο». Οι πολιτικές ιδεολογίες

συχνά έλκονται από το υψηλό, το ιδανικό, το όραμα δημιουργώντας στα υποκείμενα ένα συναίσθημα πίστης απέναντί του. Όμως, για να είναι επιτυχείς οι ιδεολογίες θα πρέπει να είναι αναστοχαστικές διατηρώντας κάποια απόσταση από την αξία τους (Ferguson, 2011: 174). Ο φόβος προσκόλλησης σε έναν «άλλον» με τον κίνδυνο να χάσουμε τον εαυτό μας αποτυπώνεται στα λόγια του Στίρνερ: νιώθουμε «την καυτή ώθηση στον άνθρωπο που τον σπρώχνει να μη μείνει μόνος, αλλά να διπλασιάσει τον εαυτό του· να μη μένει ικανοποιημένος με τον εαυτό του ως φυσικό άνθρωπο, αλλά να αναζητεί τον άλλον, τον πνευματικό άνθρωπο – και αυτή η ώθηση ικανοποιείται μέσω του έργου της ιδιοφυΐας, και η διάσπαση του εαυτού ολοκληρώνεται» (Stirner, 1845: 232 σε Ferguson, 2011: 180). Σύμφωνα με τον Ζίζεκ, αυτό που έχει σημασία είναι «ο τρόπος που κάποιος σχετίζεται με τις πεποιθήσεις του». Λέει, ακόμα, ότι η πίστη «είναι μια αναστοχαστική στάση: δεν είναι ποτέ απλώς να πιστεύεις – πρέπει να πιστεύεις στην ίδια την πίστη» (Žižek, 2006: 353 σε Ferguson, 2011: 176). Παράλληλα, ο Στίρνερ αντιλαμβάνεται ότι η πολιτική συνδέεται στενά με την αγάπη αλλά και την έντονη, πολλές φορές προβληματική, προσκόλληση σε κάτι ιερό. Η κριτική σκέψη, κατά συνέπεια, απαιτεί να διερευνήσουμε τις απολαύσεις και τις επιθυμίες μας. Η ικανότητα να αναγνωρίζουμε αυτή την προσκόλληση στα *φαντάσματα* που μας καταδιώκουν και να επανεξετάζουμε τη σχέση μας μαζί τους αποτελεί το ουσιώδες ζητούμενο στην πρόταση του Στίρνερ (Ferguson, 2011: 176). Επομένως, η σύλληψη αυτή μπορεί να εμπλουτίσει τη θεωρητική βάση του αναρχισμού, καθώς εισάγει μια δυναμική κριτική που συντελεί στην αυτογνωσία και αμφισβήτηση «του άλλου» και που αποτρέπει την εκκόλαψη νέων μορφών εξουσίας υπό το πρόσχημα της απελευθέρωσης. Προσφέρει, δηλαδή, ένα φιλοσοφικό υπόβαθρο που προωθεί την ατομική ελευθερία ως κεντρικό άξονα και αναστοχαστική σχέση με το πολιτικό ιδανικό.

Στις σύγχρονες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, όπου ο καπιταλισμός έχει εξελιχθεί σε ένα πολυεπίπεδο και διαρκώς μετασχηματιζόμενο σύστημα και όπου τα ριζοσπαστικά προτάγματα — όπως αυτά που αφορούν το φύλο, την ταυτότητα, τη σωματικότητα, την οικολογία κ.α — έχουν διευρύνει το φάσμα της πολιτικής διεκδίκησης, ο παραδοσιακός αναρχισμός δεν επαρκεί ως εργαλείο κατανόησης και ανατροπής. Σε αυτό το πλαίσιο, η σκέψη του Στίρνερ προσφέρει μια κρίσιμη ανανέωση του αναρχικού προτάγματος, επανατοποθετώντας το άτομο στο επίκεντρο του πολιτικού και ηθικού στοχασμού. Η έννοια του *μοναδικού* δεν λειτουργεί μόνο ως άρνηση της κυριαρχίας, αλλά ως ριζοσπαστική επιβεβαίωση της μοναδικότητας και της

αυτοκυριαρχίας του υποκειμένου. Έτσι, ο Στίρνερ δεν επικαιροποιεί απλώς τον αναρχισμό, αλλά τον εμπλουτίζει με νέα υπαρξιακή δυναμική, καλώντας μας σε μια συνολικότερη διεκδίκηση του εαυτού, πέρα από κάθε προκαθορισμένη ταυτότητα ή ιδεολογική δέσμευση.

Η συζήτηση γύρω από το αν ο Στίρνερ πρέπει να ενταχθεί ή όχι στο αναρχικό κανόνα δεν είναι μόνο αδιέξοδη, αλλά και ενδεχομένως αποπροσανατολιστική για τον ίδιο τον αναρχισμό. Η κατηγοριοποίηση του Στίρνερ ως «αναρχικού» ή μη δεν προσφέρει ουσιαστική συμβολή, καθώς η αξία της σκέψης του δεν εξαρτάται από μια θεσμική ένταξη, αλλά από τη δυνατότητά της να εμπλουτίζει και να προκαλεί τα πολιτικά εργαλεία που διαθέτουμε. Άλλωστε, όπως επισημαίνει και ο David Miller «ο αναρχισμός δεν είναι στην πραγματικότητα ιδεολογία, αλλά σημείο τομής αρκετών ιδεολογιών» (Miller, 1984: 3 σε Ferguson, 2011: 183). Ο αναρχισμός αφορά μάλλον ένα σημείο συνάντησης ετερόκλητων θεωρητικών ρευμάτων και κριτικών οπτικών, όπου άτομα και ομάδες επιδιώκουν να υλοποιήσουν τα προτάγματά τους και να διεκδικήσουν την ύπαρξή τους. Αυτή η πολυφωνία δεν συνιστά αδυναμία αλλά πηγή γονιμότητας, και κάθε προσπάθεια καθορισμού ορίων μεταξύ «ορθής» και «παρέκκλισης» ενέχει τον κίνδυνο περιχαράκωσης και αποκλεισμού. Εντάσεις, όπως αυτή μεταξύ Στίρνερ και του αναρχισμού του Προυντόν υπήρξαν άλλωστε και εντός του πιο «αυστηρά» αναρχικού χώρου όπως π.χ οι διαφορές μεταξύ του Μπακούνιν και του Κροπότκιν, όπως έχει προαναφερθεί. Όμως, αυτές δεν υπονομεύουν την αναρχική παράδοση· αντιθέτως, τη συγκροτούν ως ανοιχτό και δυναμικό πεδίο διαλόγου (Ferguson, 2011: 173). Επομένως, η συνεισφορά του Στίρνερ δεν πρέπει να αξιολογηθεί βάσει μιας ταξινομικής αυθεντικότητας, αλλά ως μια δύναμη ουσιαστική συμβολή σε έναν ευρύτερο πολιτικό και υπαρξιακό προβληματισμό που κρατά τον αναρχισμό ζωντανό, ριζοσπαστικό και αναστοχαστικό.

Ένα άλλο συμπέρασμα που θα μπορούσε να συναχθεί αφορά μια από τις συχνότερες και πιο επίμονες κριτικές που έχει δεχθεί ο Στίρνερ ως αντικοινωνικός ή αντικοινοτικός ατομικιστής. Ωστόσο, μια πιο προσεκτική ανάγνωση του έργου του αποκαλύπτει ότι η έννοια της *Ένωσης των Εγωιστών* δεν αποτελεί άρνηση του κοινωνικού δεσμού, αλλά μια ριζοσπαστική του επανερμηνεία. Η ένωση αυτή δεν βασίζεται σε εξωτερικές ηθικές επιταγές ή καθολικές αξίες, αλλά στη συνάντηση ατόμων που, επειδή είναι πρώτα ελεύθερα και κυρίαρχα επί του εαυτού τους, μπορούν να σχετίζονται μεταξύ τους με τρόπο αυθεντικό και αμοιβαίο. Πρόκειται, επομένως, για μια μορφή κοινωνικότητας

που θεμελιώνεται στην απουσία κυριαρχίας, και όχι στην επιβολή συλλογικών αφαιρέσεων και μια τέτοια προοπτική αναδεικνύεται ως ποιοτικά ανώτερη μορφή κοινωνικής σχέσης. Ο Αρβόν ως παραδείγματα μιας τέτοιας ένωσης δίνει τον «Φάουστ», που φωνάζει πως νιώθει πραγματικά άνθρωπος μέσα σε ένα χαρούμενο πλήθος που τον λυτρώνει από τη ζοφερότητα των σκέψεών του, «ένα συλλογικό παιχνίδι παιδιών», «ένα ερωτευμένο ζευγάρι» ή «μια παρέα φίλων» που πάνε να πιούν ποτό (Αρβόν, 2017: 92).

Ζητήματα ανακύπτουν, επίσης, και με την απόπειρα ένταξης του Στίρνερ σε δεξιές ή φιλελεύθερες-καπιταλιστικές κατηγοριοποιήσεις. Ο στοχασμός του, αν και επικεντρωμένος στο άτομο, δεν εξυμνεί την καπιταλιστική αυτονομία ή την ατομική ιδιοκτησία με την αστική της έννοια. Αντίθετα, ο Στίρνερ συνεχίζει τον διάλογο με τους Εγγελιανούς της Αριστεράς, εντάσσοντας την κριτική του στο ρεύμα της ριζοσπαστικής χειραφέτησης. Στρέφεται ενάντια σε κάθε μορφή εξουσίας και αφηρημένης κυριαρχίας — είτε πρόκειται για το κράτος, τη θρησκεία, είτε για την ιδεολογική ηθική — και τάσσεται με τους καταπιεσμένους, καλώντας τους να εξεγερθούν και να επαναδιεκδικήσουν την ιδιοκτησία του εαυτού τους. Στο έργο του διακρίνουμε όχι την αποθέωση ενός απομονωμένου ατόμου, αλλά την υπεράσπιση μιας ελευθερίας βαθιάς και πρακτικής, ικανής να θεμελιώσει νέες μορφές σχέσης και κοινότητας, πέρα από καταναγκαστικές δομές και δογματικές ιδεολογίες. Ο Ζήσης Σαρίκας στην εισαγωγή της ελληνικής έκδοσης του *Μοναδικού* αναφέρει πως «είναι ορθός ο χαρακτηρισμός του βιβλίου του Στίρνερ ως ιδιότυπου “οδηγού επιβίωσης μέσα στον καπιταλισμό”» (Στίρνερ, 2005: 15).

Τέλος, ο Στίρνερ βρίσκει απήχηση διαχρονικά όχι τόσο σε συστηματικές πολιτικές σχολές όσο σε εκείνους που κινούνται στο περιθώριο της κυρίαρχης κοινωνικής και ιδεολογικής τάξης· σε πρόσωπα που διατηρούν μέσα τους μια φλόγα ανυποταξίας και το θάρρος να αμφισβητούν κάθε αυθεντία. Ιδίως ανάμεσα στους «αδάμαστους» και «μη ελέγξιμους» αναρχικούς, όπως εύστοχα έχει επισημανθεί, η σκέψη του Στίρνερ έχει διατηρήσει μια ιδιαίτερη επιρροή: εκείνους που αρνούνται να υποταχθούν σε οποιοδήποτε δόγμα, θεσμό ή λόγο που διεκδικεί καθολικότητα και κυριαρχία (McQuinn, 2010: 3). Αυτοί οι άνθρωποι αναγνωρίζουν στη σκέψη του όχι μια κλειστή θεωρητική κατασκευή, αλλά ένα εργαλείο απελευθέρωσης — ένα κάλεσμα να ζήσουν ως ιδιοκτήτες του εαυτού τους, χωρίς ετερονομία. Όσο υπάρχουν τέτοια υποκείμενα — που δρουν, αμφισβητούν, αψηφούν — ο Στίρνερ θα παραμένει επίκαιρος και

απαραίτητος· όχι μόνο για τον αναρχισμό, αλλά για κάθε μορφή ζωής που διεκδικεί την ελευθερία της πέρα από προκαθορισμένες κατηγορίες και εξουσιαστικά σχήματα.

Επίλογος

Συνοψίζοντας, η παρούσα εργασία επιχείρησε να διερευνήσει τη σχέση του Στίρνερ με τον αναρχισμό, αναδεικνύοντας παράλληλα τη σημασία του φιλοσόφου και τη συμβολή του στη διαμόρφωση και τον εμπλουτισμό του αναρχικού στοχασμού. Ξεκίνησε με στόχο να παρουσιάσει ορισμένες από τις βασικές παραμέτρους της φιλοσοφίας του Στίρνερ και να περιγράψει τις προεκτάσεις της φιλοσοφίας του *Εγωισμού* και της *Κυριότητας* αναγνωρίζοντας ωστόσο ότι το εύρος και η πολυπλοκότητα της σκέψης του απαιτούν εκτενέστερη ανάλυση. Έπειτα, πραγματοποιήθηκε μια συγκριτική παρουσίαση της σχέσης του κλασικού αναρχισμού με τον Στίρνερ, σε μια προσπάθεια ανάδειξης των σημείων σύγκλισης και απόκλισης. Έπειτα, ακολούθησε μια παρουσίαση της σχέσης του Στίρνερ με ατομικιστές αναρχικούς που έδειξε ότι η σκέψη του έδωσε νέες δυνατότητες στην εξέλιξη των ιδεών και σε μια δημιουργική ανατροφοδότηση, όπου οι απόψεις του ενέπνευσαν τους μεταγενέστερους στοχαστές, ενώ ταυτόχρονα οι αναγνώσεις και οι κριτικές τους συνέβαλαν στην ανάδειξη νέων όψεων της σκέψης του. Στη συνέχεια, εξετάστηκαν κάποιες επισημάνσεις σημαντικών ερευνητών, οι οποίες συνέβαλαν ουσιαστικά στην πρόσληψη του έργου του Στίρνερ. Οι μελετητές αυτοί ανέδειξαν γόνιμες συνδέσεις ανάμεσα στη σκέψη του και τον αναρχισμό, ενώ παράλληλα διατύπωσαν κριτικές παρατηρήσεις που εμπλουτίζουν τον ευρύτερο διάλογο γύρω από τη σημασία του. Τέλος, διατυπώθηκαν ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με τη φιλοσοφία του Στίρνερ γενικότερα αλλά και για τη σχέση της με τον αναρχισμό, με στόχο η παρούσα εργασία να αποτελέσει μια μικρή συμβολή στον διάλογο που βρίσκεται ήδη σε εξέλιξη.

Όπως φάνηκε, λόγω της δημιουργικής αφομοίωσης της φιλοσοφίας του Στίρνερ από τους ατομικιστές αναρχικούς καθιερώθηκε στην ιστορία εν μέρει ως ατομικιστικός αναρχικός. Η κατηγοριοποίηση του, όμως, σε ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό ρεύμα – και κατ' επέκταση η κατηγοριοποίηση εν γένει – ίσως να μην έχει να προσφέρει τόσο στη συζήτηση αλλά αυτό που αποκτά περισσότερο νόημα είναι η καλλιέργεια ενός γόνιμου διαλόγου ανάμεσα σε ιδέες και ρεύματα, ώστε η σκέψη να προχωρά και να ανατροφοδοτείται δημιουργικά. Η μεγάλη συμβολή του Στίρνερ έγκειται στην έμφαση

που δίνει στον ατομικό εαυτό και στη ριζική χειραφέτηση από κάθε εξωτερικό δεσμό. Παρότι η φιλοσοφία του μπορεί εκ πρώτης όψεως να φαίνεται πως συνοδεύεται από μια αίσθηση ματαιότητας, εντούτοις καθίσταται φανερό ότι αυτό που την υποκινεί είναι η θέληση για δημιουργία. «Η στيرνερική σκέψη *ανατρέπει* τον καθιερωμένο τρόπο θέασης του μηδενός και της ματαιότητας» (Λάγιος, 2010: 74). Μια τέτοια οπτική όχι μόνο μπορεί να εμπλουτίσει την ατομική και υπαρξιακή εμπειρία, αλλά και να προσφέρει νέα προοπτική σε κοινωνικά κινήματα που επιχειρούν, μέσω των ιδεολογικών τους διατυπώσεων, να ανανεώσουν και να αναδιαμορφώσουν τον κόσμο. Το αίτημα για αξιοποίηση των δυνάμεων του δημιουργικού εαυτού και η ρύθμιση της ζωής με βάση αυτόν και την δική του απόλαυση που παρουσιάζει ο Στίρνερ, αν και πάντα καθοριστικής σημασίας, συχνά παραμένει λησμονημένο.

Παρά το γεγονός ότι ο Στίρνερ δεν αναγνωρίστηκε ευρέως από τον επίσημο κόσμο της φιλοσοφίας, η σκέψη του βρήκε σημαντική απήχηση σε ανήσυχα και ριζοσπαστικά πνεύματα της κοινωνίας: «ανάμεσα σε φοιτητές που νιώθουν το χάσμα γενεών με τους γονείς τους» (Carlson, 1972: 7), «στις θαρραλέες μειοψηφίες ριζοσπαστών περιλαμβανομένων των απείθαρχων και αχαλιναγώγητων στοιχείων στους κόλπους των αναρχικών, που άκουσαν τις προειδοποιήσεις και τις κριτικές του, αρνούμενοι να επιτρέψουν σε οποιεσδήποτε λέξεις, δόγματα ή θεσμούς να τους κυριαρχήσουν» (McQuinn, 2010). Ίσως επειδή αυτά τα άτομα θέτουν τον εαυτό τους ως πρωταρχικό σημείο αναφοράς, και διατηρούν ζωντανή τη «φλόγα» του.

Κλείνοντας, ο Στίρνερ καταδεικνύει ότι η αφετηρία και το τέλος της σκέψης του δεν είναι άλλο από το ίδιο το άτομο, το οποίο αυτοαναλώνεται δημιουργικά και δεν δανείζεται νομιμοποίηση από εξωτερικά συστήματα αξιών. Βρίσκεται τόσο μακριά από τον περιοριστικό, κλειστό εγωισμό, που αποτελεί κι αυτός μια μορφή υποδούλωσης στην ιδέα του Εγώ, όσο και τόσο κοντά σε έναν δημιουργικό εγωισμό, ο οποίος πραγματικά τοποθετεί τον εαυτό στο επίκεντρο, αναδεικνύει τη *μοναδικότητά* του, γίνεται μηδέν, γεννιέται από το τίποτα αλλά σημαίνει και γίνεται ταυτόχρονα τα πάντα.

Η παρούσα εργασία ολοκληρώνεται παραθέτοντας το χωρίο με το οποίο ο Στίρνερ κλείνει το βιβλίο του, με τρόπο ανάλογο της αρχής του: «Αν τοποθετήσω την υπόθεσή μου σε μένα, στον μοναδικό, τότε αυτή στηρίζεται στον φθαρτό, στον θνητό δημιουργό

της, ο οποίος αναλώνει τον εαυτό του, και μπορώ να πω: Τοποθέτησα την υπόθεσή μου στο τίποτα» (Στίρνερ, 2005: 382).

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Armand, É. (1945). *Future society*. Anarchy Archives. http://dwardmac.pitzer.edu/Anarchist_Archives/worldwidemovements/armand.html

Armand. (n.d.). *Émile Armand*. In Wikipedia. Ανακτήθηκε 10 Σεπτεμβρίου 2025, από https://en.wikipedia.org/wiki/%C3%89mile_Armand

Ανρον, Η. (2017). *Μαξ Στιρνερ ή η εμπειρία του μηδενός* (2η έκδ., Ζ. Σαρίκας, Μετάφραση). Εκδόσεις Πανοπτικών.

Bakounine, M. (1985). *Μπακούνιν* (Π. Γκέκα, Μετάφραση). Εκδόσεις Πλέθρον

Blumenfeld, J. (2018). *All things are nothing to me: The unique philosophy of Max Stirner*. John Hunt Publishing.

Carlson, A. (1972). *Anarchism in Germany Max Stirner*.

Faun, F. (1995). *Χαοτικά μανιφέστα*. Δαίμων του Τυπογραφείου.

Feiten, E. (2013). *Would the Real Max Stirner Please Stand Up?*. *Anarchist Developments in Cultural Studies*, (1).

Goldman, E. (1910). *Anarchism and other essays*. New York, NY: Mother Earth Publishing Association.

Guerin, D. (1973). *Ο αναρχισμός: Από τη θεωρία στην πράξη* (Μ. Λυκουδης, Μετάφραση; 4η έκδ.). Εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος.

Koch, A. (1997). *Max Stirner: the last Hegelian or the first poststructuralist*. *Anarchist Studies*, 5(2), 95-108.

Kropotkin, P. (1912). *Modern science and anarchism*. London: Freedom Press.

Kropotkin, P. (1985). *Αναρχία: Η φιλοσοφία της και το ιδανικό της* (4η έκδ., Ν. Β. Αλεξίου, Μετάφραση). Ελεύθερος Τύπος.

- Kropotkin, P. (2009). *Το κράτος και ο ιστορικός του ρόλος* (Σ. Παπαδάκη, Μετάφραση). Εκδόσεις Το Ποντίκι.
- Λάγιος, Α. (2010). *Stirner – Nietzsche – Foucault: Ο θάνατος του Θεού και το τέλος του ανθρώπου* (Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών).
- Malatesta, E. (2015). *Malatesta: Life and ideas: The anarchist writings of Errico Malatesta* (V. Richards, Trans.). London: Freedom Press.
- McQuinn, J. (2010). *Max Stirner: the anarchist every ideologist loves to hate*. *Anarchy: A Journal of Desire Armed*, 68, 69.
- Moore, J. (2018). *Lived poetry: Stirner, anarchy, subjectivity and the art of living*. In *Changing anarchism* (pp. 55-72). Manchester University Press.
- Newman, S. (2001). *From Bakunin to Lacan: Anti-authoritarianism and the dislocation of power*. Lexington Books.
- Newman, S. (Ed.). (2011). *Max Stirner*. Palgrave Macmillan.
- Novatore, R. (2012). *The collected writings of Renzo Novatore* (W. Landstreicher, Trans.). Ardent Press.
- Stirner, M. (2005). *Ο μοναδικός και η ιδιοκτησία του* (Ζ. Σαρίκας, Μετάφραση). Εκδόσεις Θύραθεν.
- Welsh, J. F. (2010). *Max Stirner's dialectical egoism: a new interpretation*. Rowman & Littlefield.

